

CLIO MŰHELYTANULMÁNYOK

2018/2. SZÁM

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS MUNKASZOLGÁLAT GENEZISE

MUNKÁSALAKULATOK HORTHY NEMZETI HADSEREGÉBEN
1919–1921

TÁLAS KOLOS ISTVÁN

Főszerkesztő:
Gellért Ádám

Szerkesztőbizottság:
Bödők Gergely
Fóris Ákos
Gellért Ádám

Felelős szerkesztő: Fóris Ákos
Olvasószerkesztő: Kuffart Hajnalka

© Tálás Kolos István, 2018
© Clio Intézet, 2018

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma
támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:
Clio Intézet Nonprofit Kft.
1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

ISSN 2630-8967
<https://www.clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok>

Borítókép: katonák a Horváth Mihály (Mária Terézia) tér 17–19. szám alatt 1920-ban.
Forrás: Fortepan, 118701, Új Nemzedék Napilap.

CLIO INTÉZET
BUDAPEST

www.clioinstitute.hu
www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

- 4 BEVEZETÉS**
- 5 MUNKASZOLGÁLAT
ÁLTALÁBAN, VALAMINT A
MUNKASZOLGÁLAT FOGALMA**
- 8 AZ ELLENFORRADALMI
RENDSZER**
- 8 Az ellenforradalmi rendszer büntető
mechanizmusa és az internálás intézménye
- 10 A Nemzeti Hadsereg
- 14 AZ ELLENFORRADALMI
MUNKÁSALAKULATOK**
- 14 Historiográfia és források
- 16 Az ellenforradalmi munkásalakulatok
tervezete
- 21 Az ellenforradalmi munkásalakulatok
szabályozásának megalkotása
- 28 Az ellenforradalmi munkásalakulatok
megszüntetése és a fegyelmező osztagok
rövid története
- 33 TOVÁBBI ADALÉKOK AZ
ELLENFORRADALMI
MUNKÁSALAKULATOKHOZ**
- 39 A BUDAPESTI MUNKÁS
TARTALÉK SZÁZAD ÉS A
MENEKÜLT MUNKÁSSZÁZAD**
- 42 ÖSSZEGZÉS**
- 45 FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS
IRODALOM**

I. BEVEZETÉS*

A munkaszolgálat szó hallatán leginkább ma is a hazai zsidóság második világháborús szenvedéstörténete jut eszünkbe. A munkaszolgálat intézményrendszere azonban sokkal komplexebb, mint ahogyan azt először gondolnánk, mert ez az intézmény a magyar történelemben sem minden előzmény nélküli. Az 1919-es évtől találkozunk olyan jogszabályokkal, amelyek bár még a munkaszolgálat kifejezést nem használják, magukon hordozzák a későbbi munkaszolgálatos forma bizonyos tartalmi jegyeit.

Tanulmányomban azt kívánom megvizsgálni és a rendelkezésekre álló jogszabályi források segítségével alátámasztani, hogy bár formailag 1919-ben munkaszolgálatról még nem beszélhetünk, annak legfőbb tartalmi elemei már ekkor megjelentek.

Az 1919-es munkásalakulatokkal¹ kapcsolatban a hazai történetírás meglehetősen kevés ismerettel rendelkezik, e témát egy mű sem tárgyalja részletesen. Kutatásaim alapján megállapítható, hogy az összes munkaszolgálatos forma közül az egyik legkevésbé ismert és feldolgozott változat az 1919 és 1921 közötti időszak munkaszolgálatos formája volt. Ez azért meglepő, mivel gyakorlatilag ezt a formát tekinthetjük a második világháborús munkaszolgálat genezisének.

* A szerző a győri Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának negyedéves jogász szakos hallgatója.

¹ Az ellenforradalmi rendszer idején a katonai nyelvezet a „munkaszolgálat” kifejezést még egyáltalán nem használta, ám annak számos szinonimáját igen: látható lesz, hogy a rendeletek normaszövege legtöbbször a „munkásalakulat”, a „munkásosztag”, valamint a „munkásszázad” kifejezést tartalmazza.

II. MUNKASZOLGÁLAT ÁLTALÁBAN, VALAMINT A MUNKASZOLGÁLAT FOGALMA

A munkaszolgálat fogalmának meghatározása nem könnyű feladat, hiszen számos megjelenési formája létezett, s elmondható, hogy legtöbbjük más-más ismertetőjegyekkel és jellemzőkkel bírt. Ez olyannyira igaz, hogy egy, az 1930-as évek végén kiadott, e témával foglalkozó könyvet is úgy mutatnak be az előszóban, mint amely könyv „a munkaszolgálat körül terjengő, ködös homályt szétoszlatja”.²

Eme kijelentés is jelzi, hogy még a kortárs átlagember sem mindig tudott kiigazodni a munkaszolgálat szó hallatán. Betudható ez annak, hogy bármennyire is különböztek az egyes megjelenési formák egymástól, egyformán mindegyiket egyszerűen munkaszolgálatnak hívták. Szécsényi András történész megállapította egy tanulmányában, hogy ha a munkaszolgálatos formákat vizsgáljuk, helytállóbb a formák sokszor elvi különbözősége miatt a „munkaszolgálatok” elnevezés használata.³

A fentiekből következőleg két kérdést lenne kívánatos tisztázni: az első, hogy honnan is ered a „munkaszolgálat” kifejezés. Ennek megválaszolásához újra Szécsényihez kell visszatérnünk, aki az elmúlt évekbeli munkásságával finoman jelezte az ellentétes álláspontra helyezkedő hazai történészeknek, hogy a munkaszolgálat *terminus technicusát* nem a második világháború idejére kell datálni Magyarországon, hiszen e kifejezést már korábban, az 1930-as évek közepén is használták, mégpedig az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszerét működtető Turul Szövetség által.⁴ A munkaszolgálat kifejezés egyébként a harmincas évek előtt is fel-felbukkant⁵ a magyar köznyelvben, ám azt kompromittáló tartalommal egyértelműen a második világháborús forma töltötte meg.⁶

A második kérdés, hogy mi is az a munkaszolgálat. Mint ahogyan fent már említettem, az egyes munkaszolgálatos formák között hatalmas különbségek lehetnek, nem is célszerű azokat egy lapon említeni. Ugyanakkor általánosságban meghatározhatóak olyan állítások, amelyek alapján kielégítően definiálhatunk egy központi fogalmat, amely majd az összes 1919-től 1945-

² Tharnói, 1939: 5.

³ Szécsényi, 2014.

⁴ Szécsényi, 2016: 25–26.

⁵ Már egy 1854-ben kiadott rendeletben is használták a kifejezést: „Az illy utdarabon végzendő munkaszolgálatok fölosztását, mellynél az összeírás utján kitudott kézi és ígás munkaerők viszonyának osztómérvül kell szolgálnia”. Rendelet Ó. cs. k. Főhercegségétől Magyarország hadi és polgári kormányzójától 1854-ki május 26-ról, 9068. sz. a. Egy 1916-os folyóirat pedig így ír: „Amint ma katonai kötelezettség van, ugy van a jövő államában munkaszolgálati kötelezettség, gazdagra, szegényre egyaránt”. *Népszava*, 1916. október 22.

⁶ A munkaszolgálat eredetét valamint annak hazai és külföldi történeti előzményeit Bartha Ákos és Csósz László dolgozta fel kiválóan tanulmányában. Bartha, 2010; Csósz, 2015.

ig fennálló munkaszolgálatos intézményre igaz: a munkaszolgálat olyan férfiakra és akár nőkre egyaránt kiterjedő,⁷ önkéntes vagy kötelező alapokon nyugvó,⁸ állami vagy társadalmi úton megszervezett⁹ intézmény, amely, még ha változatonként rendelkezik is egyfajta militáris jelleggel, vagy éppen a honvédelmi szervezetrendszer részét képezi, tagjai fegyvernélküli szolgálatot teljesítenek, az egyes típusok jellegzetes külső megjelenési formája¹⁰ pedig nem más, mint a fizikai vagy ritkább esetben a szellemi munkavégzés.¹¹

Az első világháború idején, az általános hadkötelezettségen alapuló, fegyver nélküli, munkával teljesített katonai szolgálat Európa-szerte – így az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében is – bevett volt.¹² Ezek a katonák – más néven műszaki katonák¹³ – olyan munkákat végeztek, amelyre a harcoló állományból nem akartak erőket elvonni, ugyanakkor, akik ilyen katonailag szervezett, katonai fegyelem alatt álló munkásalakulatokban szolgáltak, a haderő szervezetszerű állományába tartoztak, őket rendes katonai ellátmány és elbírálás illette meg.¹⁴ A műszaki csapatokat – Jacobi tipológiáját követve – szervezetileg négy fő részre lehetett felosztani: az elsőben az utászok és árkászok, a másodikban a közlekedési dandár, a harmadikban a fényszóró dandár, és végül a negyedik csoportban a háború folyamán felállított különféle műszaki alakulatok tartoztak. E legutolsó, negyedik csoportban találhatóak meg a munkásszázadok (*Arbeiterkompanien*).¹⁵

A fentiekből kifolyólag katonai munkásosztagok felállítására az első Magyar Népköztársaság idején is sor került. A Magyar Hadügyminisztérium 1918 decemberében „katonai munkásosztagok alakítása tárgyában” adott ki körrendeletet.¹⁶ E munkásosztagok feladata például a munkaerőhiányból fakadó mezőgazdasági munkálatok elvégzése volt.

Az 1919–1920-as években felállított munkásalakulatokat tehát nem lehet új keletűnek tekinteni, egyediségük sokkal inkább jellegükben, arculatukban és indíttatásukban mutatkozik

⁷ Tharnói, 1939: 49.

⁸ Hilscher, 1933: 1.

⁹ Tharnói, 1940: 14.

¹⁰ Tharnói, 1939: 13.

¹¹ Szécsényi, 2016: 152.

¹² Bonhardt, 2005: 250.

¹³ Jacobi Ágost utászvezredes egy művében nagyon jól összefoglalja a műszaki csapatba tartozó katonák jellemzőit: „Műszaki katonák alatt értjük azt a hadrakelt nagy családot, amely nemcsak fegyverrel a kézben küzdött, hanem tudásával, különleges felszerelésével, kiképzésével és leleményességével a küzdő csapatok leghűségesebb és nélkülözhetetlen segítőtársa volt”. Jacobi, 1938: 1.

¹⁴ Bonhardt, 2005: 250.

¹⁵ Jacobi, 1938: 3.

¹⁶ Rendelet katonai munkásosztagok alakítása tárgyában. 33483. Eln. Mg.–1918. Budapesti Közlöny, 1919. január 1.

meg: létrehozásuk nem más hivatott szolgálni, mint a regnáló politikai hatalom ellenőrző, fegyelmező és büntető tevékenységét.

III. AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER

Ahhoz, hogy kellően objektív képet kapjunk az adott témáról, meg kell vizsgálnunk a hadsereg helyzetét, továbbá górcső alá kell vennünk azokat az intézkedéseket is, amelyekkel az ellenforradalmi rendszer a Tanácsköztársaság résztvevőit felelősségre vonta, félreállította, megfigyelte, már csak azért is, mert az első munkásalakulatok felállításához is egy ilyen intézmény – az internálás intézménye – adta meg a szükséges hátteret.

1. AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER BÜNTETŐ MECHANIZMUSA ÉS AZ INTERNÁLÁS INTÉZMÉNYE

A vörösterroret követő fehérterror után csakhamar megkezdődött a Tanácsköztársaság valós vagy vélt támogatóinak jogszabályokon alapuló, állami felelősségre vonása. Ennek a folyamatnak az egyik legmeghatározóbb eszköze a büntetőjogi felelősségre vonásokon túl az internálás intézménye volt. Az internálás szükségességét az indokolta, hogy az ellenforradalom a kömmün egészét egy illegitim rendszerként értékelte, ennek egykori szereplőire pedig fenyegető, de legalábbis kordában tartandó egyénekként tekintett.¹⁷

Bár nem vált általános gyakorlattá, de mégis fontos megemlíteni, hogy internálásokra már a Károlyi Mihály vezette Népköztársaság idején sor került,¹⁸ mi több, a Tanácsköztársaság alatt előszeretettel fogantatosítottak a letartóztatások mellett különböző – prevencióos célú – „túszgyűjtő” akciókat.¹⁹ Az ellenforradalmi rendszer első internálással kapcsolatos rendelkezése a Perényi Zsigmond belügyminiszter által 1919. augusztus 20-án kiadott 194/1919. res. sz. BM rendelet volt. E rendelet szerint, „azokat a kommunistákat vagy kommunista érzelműeket kell internálni, akik konkrét bűncselekmény elkövetésével nem gyanúsíthatók, vagy azt perrendszerűen rájuk bizonyítani nem lehet”. A rendelet célja – szövegszerűen is – az volt, hogy „a kommunista uralom, amely a magyar nemzet létalapját gyökeresen megrendítette s az országot erkölcsi, kulturális, és különösen gazdasági téren a tönk szélére sodorta, többé életre ne kelhessen”.²⁰ A Huszár-kormány belügyminisztere, Beniczky Ödön 1919. december 5-én kelt 91383/1919. sz. BM rendelete az „állam biztonságára vagy a közrendre és közbiztonságra

¹⁷ Varga, 2015: 14.

¹⁸ Bódók, 2014: 153.

¹⁹ Uo. 157.

²⁰ Pölöskei, 1977: 62.

veszélyes, aggályos és gyanús, valamint gazdasági okokból káros egyének őrizetbe vételéről” határozott.²¹ E rendelettel még jobban kiszélesítették az internálandók körét, többek között ezután ki kellett tiltani az ország területéről, és internálni kellett azokat a külföldieket és velük együtt közös háztartásban élő hozzátartozóikat is, akik az előbb említett rendelet hatálya alá tartoztak.

Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök – aki ideiglenesen 1920. április 19-ig ellátta a belügyminiszteri feladatokat is – 1920. március 27-én az 4352/1920. sz. BM rendelettel módosította az internálásról szóló jogszabályt, ám ez magának az internálás okainak, menetének és szabályozásának folyamatában nem hozott érdemi változást.²²

Fontos megemlítenünk, hogy a rendőrségi mellett párhuzamosan katonai internálás is zajlott.²³ A frontról hazatérő katonákat egy előzetes összegyűjtés után leszerelő táborokba²⁴ küldték, ahol a 14 napos egészségügyi karanténon túl megpróbálták kiszűrni a kommunista érzelműeket.²⁵ Ezzel kapcsolatban a hadügyminiszter²⁶ iránymutatását követték, aki tájékoztatta a vármegyék, a városok és a járások közigazgatási vezetőit, hogy a katonákat a leszerelő táborba való megérkezésük után „megbízhatókra” és „megbízhatatlanokra” kell osztani. A hadügyminiszter szerint ezen időszak csak arra elegendő, hogy a „közismert agitátorokat” és „kommunista elemeket” válogassák ki. Ezzel kapcsolatban kérte a közigazgatási hatóságokat, hogy ellenőrizzék és figyeljék meg a családjukhoz hazatért katonák viselkedését, és indokolt esetben gondoskodjanak a már fent említett 194/1919. res. sz. BM rendelete alapján történő internálásról.²⁷

1919 októberében Pallavicini György őrgróf, a dunántúli központi kormánybiztos egy körlevélben értesítette a vármegyék kormánybiztosait, hogy a csóti leszerelő táborból hazaengedik a katonák egy részét, a többieket pedig – nevezetesen a „bolsevik elemeket” – ki

²¹ Belügyi Közlöny, 1919: 1588–1589.

²² Kovács, 2012: 432.

²³ Nemes, 1953: 277.

²⁴ Ilyen – az első világháborút megjárt magyar katonák hazatelepítésére kialakított – táborok 1919 márciusa és 1923 nyara között álltak fenn. E táborok alapvető funkciója a hazatért katonák minél gyorsabb leszerelése és a polgári életbe történő visszaállítása volt. Bonhardt, 1994: 19.

²⁵ Kovács, 2012: 433.

²⁶ 1920. március 18-án Soós Károly honvédelmi miniszter kiadta az 1920. évi 45801. eln. számú rendeletét, amelytől fogva az 1920. évi I. törvénycikk 6.§. értelmében újra az 1848. évi III. törvénycikk 14.§. alapján megállapított elnevezés használandó „a magyar minisztérium katonai ügyek vezetésére hivatott tagjának”. Eszerint az 1918. október 31-én megváltoztatott „magyar hadügyminiszter” és „magyar hadügyminisztérium” helyett, újra a „honvédelmi miniszter” és „honvédelmi minisztérium” elnevezés használatos. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1920: 868–869.

²⁷ Rác, 1977: 9.

fogják válogatni, és a katonai parancsokságok őrizete alá kerülnek. Pallavicini kérte a közigazgatási hatóságokat, hogy a letartóztatott „bolsevik elemek” elhelyezéséről a katonai parancsnokságokkal egyetértésben gondoskodjanak, és amint lehetséges, adják át őket az igazságügyi hatóságoknak.²⁸

A Belügyminisztérium alá tartozó internálótáborok mellett tehát az 1920-as években működtek más fajta, nevezetesen a Honvédelmi Minisztérium alá tartozó táborok is Magyarországon. Ezeket a táborokat megkülönböztetni egymástól ugyanakkor nem könnyű, hiszen jellemző, hogy ezek egy helyen, párhuzamosan egymás mellett is léteztek.²⁹ Az sem segíti az elhatárolásukat, hogy az internálótáborokat a katonai és polgári hatóságok együttesen irányították, hatáskörük elválasztására nem került sor.³⁰ A legjelentősebb internálótábor a hajmáskéri, majd a szerepét átvevő³¹ zalaegerszegi volt. Az előbbi 1919 őszétől 1920 áprilisáig működött,³² majd Zalaegerszegrre költöztették, amit 1924. december 15-én oszlattak fel.³³

2. A NEMZETI HADSEREG

„Hadsereg nélkül nincsen kormány. Még ellenkormány sincs. Az a kormány, amelyiknek nincsen megfelelő karhatalma, nem tud érvényt szerezni rendelkezéseinek, de tagjainak személyi biztonságát sem tudja megvédeni. (...) Mindig a hadsereg az, amelyik uralomra segíti a kormányt és kezébe adja annak a tényleges hatalmat” – olvasható egy, az ellenforradalmi rendszerről szóló visszaemlékezésben.³⁴

Az ellenforradalmi átmenet időszakában megnövekedő katonai szerep miatt minden bizonnyal így gondolhatta ezt Károlyi Gyula, az ellenforradalmi kormány miniszterelnöke is, aki nem sokkal kormányra kerülése után Horthy Miklóst kérte fel hadügyminiszternek.

Horthy, miután elfogadta a felkérést, hozzálátott egy új fegyveres erő megszervezéséhez. Ennek érdekében 1919. június 6-án rendeletet adott ki az ún. Nemzeti Hadsereg felállításáról, a „vörös terror leküzdésére, valamint a törvényes rend és biztonság helyreállítása céljából”.³⁵

1919. július 12-től Károlyi helyét a miniszterelnöki székben P. Ábrahám Dezső vette át. Az Ábrahám-kormányban Horthy már nem töltött be hadügyminiszteri tisztséget, a hadsereg

²⁸ Dely, 2010: 98.

²⁹ Kovács: 433.

³⁰ Pölöskei, 1977: 66.

³¹ Dely, 2010: 70.

³² Makóné, 2010: 184.

³³ Uo. 220. Egy másik forrás szerint 1924. június 8-án. Perneki, 1983: 82.

³⁴ Paál, 1919: 26.

³⁵ A Magyar Nemzeti Hadsereg megszervezése. 40/1919. 1. sz. Hüm. Hetés – Morva, 1968: 57–60.

főparancsnoka maradt. 1919. augusztus 9-én Horthy felállította a Fővezérseget, amelynek feladata a haderő szervezése és irányítása volt.³⁶ A Fővezérség rövid időn belül aztán kivált a Hadügyminisztérium kötelékéből, s mint önálló parancsnokság kezdte meg működését.³⁷ A minisztertanács 1919. október 25-én szabályozta a fővezér és a hadügyminiszter hatáskörét, mely tulajdonképpen az érintettek előterjesztése alapján készült el.³⁸ A Hadügyminisztérium feladatköre inentől kezdve a csapatok ellátására, kiegészítésére és mozgósítására csökkent.³⁹

A fővezér – Horthy Miklós – elméletben a hadügyminiszterrel mellérendelt viszonyban állt, és közvetlenül a kormánynak volt felelős.⁴⁰ Az ezt követő időszakban azonban a szerveződő hadsereg alakulatai erősítették Horthy pozícióját, aki egyre inkább önállósította magát, így a tényleges hatalom fokozatosan az ő kezébe került.⁴¹ A későbbi kormányzó így emlékszik vissza ezekre az időkre:

„Ebben a kormányban nem óhajtottam részt venni, mint hadügyminiszter; a Fővezérseget azonban megtartottam, miután biztosítottak, hogy azt semmi esetre sem vonják bele a pártpolitikai viszálykodásokba. Egyedüli célom az volt, hogy ennek a magyar seregnek segítségével megszabadítsam Magyarországot a kommunista rémuralomtól, mert ennek kegyetlenkedései és gonoszítottai állandóan fokozódtak. Nagy jelentőségű volt, hogy ezt az annyira szükséges tisztogatást ne a külföldi hatalmak, hanem mi magunk hajtsuk végre.”⁴²

Horthynak a fentiek véghezviteléhez egy erős és megbízható hadsereg volt szüksége. Ennek létszámát eleinte toborzással, majd sorozással növelte, a hadsereg „tisztaságának és nemzeti jellegének” megőrzése érdekében pedig katonai igazolóbizottságokat állíttatott fel. A Fővezérség megvizsgálta többek között a hivatásos katonák származását, vallását és a Tanácsköztársaság alatti magatartását is. A Vörös Hadseregben történő szolgálat nem volt azonnali kizáró ok, a kommunista párttagság azonban annál inkább.⁴³ Ezen hadseregszervezési elvek az ellenforradalmi rendszer „keresztény-nemzeti” ideológiájából fakadtak.⁴⁴ Prohászka Ottokár,⁴⁵ aki ezen ideológia egyik fő teoretikusa volt, számos alkalommal felhívta a figyelmet a

³⁶ Számvéber, 2013: 183.

³⁷ Helgert, 2003: 55.

³⁸ Vargyai, 1971: 25.

³⁹ Dombrády, 2012: 14.

⁴⁰ Helgert, 2003: 56.

⁴¹ Uo. 55.

⁴² Horthy, 2011: 129–130.

⁴³ Helgert, 2003: 56.

⁴⁴ Gergely, 1986: 81.

⁴⁵ Prohászka Ottokár (1858, Nyitra – 1927, Budapest): A filozófia és a teológia doktora, 1881-ben szentelték pappá, majd 1905-ben székesfehérvári püspök lett. A politikai életbe 1919-ben kapcsolódott be. Az 1920-as választásokon a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának színeiben indult, ahol a kerület képviselőjévé választották, majd később a párt elnöki tisztségét is betöltötte. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. Vidor, 1921: 108–109.

Nemzeti Hadsereg jelentőségére: „Szükségünk van a hadsereg erejére, ha élni, boldogulni akarunk, mert erő nélkül nem lehet boldogulni. Az erő époly szükséges, mint a hit, mint az erkölcs, mint a jog” – írta egyik művében.⁴⁶

Fontos még megemlítenünk, hogy a hadsereg egyfajta duális struktúrában működött, polgári feladatokat is ellátott, s így a hadsereg hatalmi súlya eleinte a közigazgatásban is érvényesült.⁴⁷ Segítséget nyújtott ehhez, az 1912. LXIII. törvénycikk alapján életbe léptetett kormánybiztosi intézmény, ami alapján⁴⁸ a kormánybiztosi tevékenységet a katonai szervek szándékaival összhangban kellett végezni.⁴⁹ Ezen felül 1919. szeptember 14-én a Fővezérség rendeleti szinten is szabályozta a polgári és katonai hatóságok hatáskörének részletkérdéseit, amely szerint a polgári hatóságoknak figyelembe kellett venni a katonai parancsnokságok véleményét és javaslatát.⁵⁰ A korábban említett kormánybiztosok – kezdetben a budapesti kormánytól teljesen függetlenül – 1919. augusztus közepétől 1920. július végéig működtek.⁵¹

A katonai igazgatásban is nagy változások történtek. 1920-tól a katonai közigazgatás alapjai az újonnan szervezett katonai körletparancsnokságok⁵² lettek, melyeknek rendkívül széles feladatkörük volt, ide tartozott például a sorozások szervezése és az alakuló csapatok felállítása is.⁵³ A Fővezérség 1920. április 1-jén szűnt meg, innentől kezdve a Nemzeti Hadsereg központi vezetése és igazgatása újra a honvédelmi miniszter kezében összpontosult, aki a kormányzó⁵⁴ után a legfelsőbb katonai előjáró volt.⁵⁵

1920. június 4-én aláírták a trianoni békeszerződést, amelyet az 1921. évi XXXIII. törvénycikkkel transzformáltak a magyar jogrendszerbe. A békeszerződés szigorú korlátok közé szorította a hadsereget. A vonatkozó legfontosabb rendelkezések – a teljesség igénye nélkül – a következők voltak: az általános hadkötelezettséget meg kellett szüntetni, helyette önkéntes belépésen alapuló toborzórendszert kellett működtetni, s ez is legfeljebb 35000 fős lehetett. A magyar hadsereget ezután kizárólag a rend fenntartására és határrendőr-szolgálatra lehetett

⁴⁶ Schütz, 1929: 256.

⁴⁷ Pölöskei, 1977: 30.

⁴⁸ 1912. LXIII. törvénycikk, I. fejezet, 4. cikk.

⁴⁹ Pataki, 1973: 49.

⁵⁰ Vargyai, 1971: 41–42.

⁵¹ Földesi, 2005: 32.

⁵² A hét körletparancsnokság a kezdetekkor Budapesten, Székesfehérváron, Szombathelyen, Kaposváron, Szegeden, Debrecenben és Miskolcon működött.

⁵³ Számvéber, 2013: 183.

⁵⁴ A kormányzó tisztségét az 1920. évi II. törvénycikk alapján, 1920. március 1-től Horthy Miklós töltötte be.

⁵⁵ Vargyai, 1971: 28.

alkalmazni.⁵⁶ A békeszerződésben megszabott hadrendre 1921. június 1-ig kellett áttérni, aminek a végrehajtását a Budapesten tartózkodó Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság felügyelte.⁵⁷ A honvéd haderő elnevezése 1922. január 1-től Magyar Királyi Honvédségre változott.⁵⁸

⁵⁶ 1921. évi XXXIII. törvénycikk, II. fejezet, 104.cikk.

⁵⁷ Számvéber, 2013: 185–186.

⁵⁸ 1921. évi XLIX. törvénycikk, I. fejezet, 1.cikk.

IV. AZ ELLENFORRADALMI MUNKÁSALAKULATOK

1. HISTORIOGRÁFIA ÉS FORRÁSOK

A témával Karsai Elek,⁵⁹ Randolph L. Braham,⁶⁰ Szita Szabolcs,⁶¹ Gazsi József⁶² és Pataki István⁶³ foglalkoztak személyenként eltérő mélységben és terjedelemben. A kérdéses intézmény mibenlétét az első három szerző a második világháborús munkaszolgálat kapcsán érintette, míg Gazsi és Pataki az ellenforradalom hadseregének szempontjából vizsgálta. Karsai műve mindenképpen úttörő, s nemcsak azért, mert elsőként foglalkozott az 1919-es munkásalakulatokkal – mintegy előzményként tekintve ezzel a zsidó munkaszolgálatra – hanem mert munkája a második világháborús munkaszolgálattal kapcsolatosan még ma is egyedülállónak mondható. Pataki István az ellenforradalmi hadsereg szervezetrendszerébe illesztve vizsgálta röviden a munkásalakulatokat, könyvének elkészítését pedig, Karsaihoz hasonlóan, komolyabb levéltári kutatás előzte meg. Randolph L. Braham és Szita Szabolcs több művükben is foglalkoztak a második világháborús munkaszolgálat történetével, de mindketten csupán pár sort szenteltek a munkásalakulatoknak. Megállapításaikat azonban nem saját, hanem Karsai és Pataki kutatásaikra alapozva idézték.

Gazsi József egyik tanulmányában a Horthy-korszak hadseregének diszkriminációs intézkedéseit vizsgálta, s így került kutatása fókuszába a második világháborús munkaszolgálat, és a jelen dolgozat tárgyául szolgáló munkásalakulatok. A szerző a munkaszolgálatot 1919-től eredeztette, és egy folyamatként tekintett az 1919-től 1945-ig tartó korszakra, ahol a munkaszolgálat lépésről-lépésről nyerte el végleges formáit. Erre utal, hogy az 1919 és 1921 közötti munkásalakulatokra, a „megbízhatatlanok munkaszolgálata” kifejezést használta. Az ellenforradalmi munkásalakulatok történetének Karsai bő hét oldalt, Pataki körülbelül ugyanennyit, Braham angol nyelvű kötetében két oldalt, Gazsi egy oldalt, Szita két mondatot szentelt.⁶⁴

⁵⁹ Karsai, 1962.

⁶⁰ Braham, 1977.

⁶¹ Szita, 1989.

⁶² Gazsi 1972.

⁶³ Pataki, 1973.

⁶⁴ Braham, 1977: 1–2; Gazsi, 1972: 508; Karsai, 1962: VII–XIII; Pataki, 1973: különösen 116–120; Szita, 1989: 5.

Munkám során Nemes Dezső⁶⁵ és a Hetés Tibor, Morva Tamásné⁶⁶ szerzőpáros jogforrás-válogatása volt nagy segítségemre, amelyek nagy számban közölték a korabeli dokumentumok szövegeit.

A rendelkezésre álló szakirodalom áttekintése után, mindenképpen szót kell ejtenünk két narratív forrásról. Az első ilyen egy volt nyirádi főtanító, Csukly Zoltán füzete, aki a hajmáskéri, majd a zalaegerszegi táborban volt internált. Ez az 1976-ban a Csót Községi Közös Tanács tulajdonába került kordokumentum őrizte meg Csukly fogolytársainak aláírását, lakóhelyét, adatait, verseit és más emlékezéseit. A füzet tartalmát Rácz István helytörténész dolgozta fel és egészítette ki saját kutatásaival.⁶⁷ A másik rendelkezésemre álló narratív forrás Kőhalmi Béla tollából származó visszaemlékezés.⁶⁸ A szerző ugyanúgy megjárta Hajmáskért és Zalaegerszeget is, ám kimaradt a Csukly naplójában vezetett több mint ötszáz feljegyzett név közül. Kőhalmi félve a műben leírtak után járó esetleges szankcióktól, művét neve elhallgatásával, „egy internált” szerzői álnévvel adta ki 1920-ban. A mű az internálótáborok komor mindennapjaiba enged betekintést, szubjektíven bemutatva az ottani nehéz körülményeket. Mivel kutatásaim során Csukly és Kőhalmi munkáján kívül nem találtam más korabeli, forrásértékkel bíró művet az 1919-es hajmáskéri internálótáborral kapcsolatban,⁶⁹ ezért a köteteket fokozott forráskritikával kezeltem. Más a helyzet a zalaegerszegi táborral, ahol – szemben a Hajmáskérről⁷⁰ – rendkívül elterjedt volt az emlékkönyvírás: füzetekben, összefűzött lapokon, kapcsos naplókban örökítették meg egymás emlékeit és aláírásait.⁷¹

A korabeli visszaemlékezéseken túl felhasználtam a Hadtörténelmi Levéltár és – kisebb részben – a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megtalálható korabeli minisztériumi iratokat. Az előbbiben különösen a m. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke iratanyagát, valamint a Honvédelmi Minisztérium elnöki osztályának hadszervezési kérdésekkel foglalkozó dokumentumait vizsgáltam.

⁶⁵ Nemes, 1953.

⁶⁶ Hetés–Morva, 1968.

⁶⁷ Rácz, 1977.

⁶⁸ Egy Internált, 1920.

⁶⁹ Egy Rudnyánszky Endre nevű internált ugyan beszámolt a hajmáskéri táborban végzett „nehéz, rabszolgai kényszermunkáról”, ám egész írását áthatja a bolsevik propagandán alapuló szubjektív látásmód. Rudnyánszky, 1964: 18–23.

⁷⁰ A kezdeti időszakban az internáltakkal szemben sokkal szigorúbban járhattak el, s az idő múlásával ezt fokozatos enyhülés követhette. Talán ez lehet az oka annak, hogy a hajmáskéri internálótáborból nem maradt fenn ilyen emlékkönyv. Kőhalmi így ír a hajmáskéri táborban történekről: „Okmányokat, értéktárgyakat, pénzt, tárcát, noteszt, ceruzát elvették. (...) Tankönyvet vagy egyéb nyomtatványt, sőt írópapírt az utolsó szeletkéig elvették.” Egy Internált, 1920: 27.

⁷¹ Makóné, 2010: 201.

2. AZ ELLENFORRADALMI MUNKÁSALAKULATOK TERVEZETE

1919. augusztus 22-én a Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege intézkedett a sorozások és behívások rendjéről és elrendelte a 25–35 éves férfilakosság sürgős behívását. A rendelet alapján besorozandók lettek az olyan „földművesek, és gazdaemberek”, valamint városi „polgári lakosok”, akik „erkölcsi és politikai tekintetben kifogás alá” nem estek. A szigorúan bizalmas, nyilvános hirdeteményeken meg nem jeleníthető rendelkezés szerint a „zsidóság és a szervezett munkásság kizárandók”. A sorozáson megjelent személyeket három szempontból vizsgálták meg: testi alkalmasság, erkölcsi és politikai megbízhatóság, valamint nemzetgazdasági értelemben vett nélkülözhetőség. Megbízhatóság szempontjából a sorozó bizottság, a polgári tagok javaslata alapján döntött. Ez alapján A, B, vagy C, minősítést lehetett kapni, a minősítést pedig az adott személy avatási lajstromában minden esetben fel kellett tüntetni. Az A kategóriába a „kifogástalanok”, a B kategóriába a „nem kellően tisztázottak”, míg a C kategóriába a „veszélyes elemek” kerültek. Az utasítás szerint a B és C kategóriába került személyek „jelen időben fel nem veendő” voltak.⁷²

Az ellenforradalmi rendszer munkásalakulatainak tervével elsőként Eckhardt Tibor – aki ez időben a szegedi kormány külügyi kiküldöttjeként segítette a Fővezérség munkáját – állt elő, egy 1919. szeptember 9-én, Siófokon kelt jelentésében.⁷³ Az első világháború végét követően Pécs városát és annak környékét szerb csapatok szállták meg. Eckhardt jelentésében e terület helyzetéről adott tájékoztatást. Tudatta, hogy a szerb katonai hatóságok áttoloncolták a határon a pécs-baranyai háromszögben élő bányamunkások egy részét. Ezzel kapcsolatban kérte Soós Károly vezérkari főnököt, hogy az alárendelt katonai parancsnokságok útján intézkedjen a munkások barátságos fogadásáról és összegyűjtéséről. Fontosnak ítélte, hogy szemmel tartsák a lakhelyük elhagyására kényszerített munkásságot, mert fogékonyak voltak a Tanácsköztársaság programjára, így politikailag „nem kívánatos” váltak, s a közrendre is veszélyt jelenthettek. Eckhardt mindezek elkerülése érdekében olyan katonai munkásosztagok felállítását javasolta, amelyek egyben internálási funkcióval is bírtak:

„[...] ezek a munkások felügyelet alatt együtt lennének tartandók és katonai vezetés alatt munkásosztagok lennének alakítandók belőlük, melyek a felmerülő katonai munkákat végeznék el, s főként a

⁷² Utasítás a sorozásra és behívásra intézkedések tárgyában. 14752/el.n.6. sz. rendelete alapján, 257/II.a. 1919. sz. utasítás. HL, I.89. VKF. B/155. mikrofilmdoboz.

⁷³ Karsai, 1962: VIII.

komlói és egyéb tolna megyei (Szászvár, Nagymányok) szénbányák intenzívebb kitermelésénél lennének felhasználhatók, tekintve, hogy a Pécs vidéki munkások legnagyobb része maga is bányász. Ezzel a széntermelés annyira szükséges fokozása is elérhető volna, a munkások pedig megélhetésük biztosítása mellett, ha névleg nem is, de tényleg internálva lennének s rendőrhatalósági szempontból szükséges ellenőrzésük is könnyen volna megoldható. Soós tábornok úr a kért intézkedések sürgős fogantatását megígérte.”⁷⁴

A munkásosztagok felállításának tervével néhány nappal később, egy 1919. szeptember 14-én kelt jelentésben⁷⁵ találkozhatunk újra, amelyben Nagy Pál altábornagy beszámolt a hadügyminiszternek a miskolci katonai körletébe⁷⁶ tartozó munkásság helyzetéről. Szerinte „a teljesen feldúlt belbéke helyreállításának egyik legfontosabb, legégetőbb kérdése a munkáskérdés”.⁷⁷ Jelentésében kifejtette, hogy körletében, ahol az ország számottevő ipar- és bányatelepei fekszenek (Diósgyőr, Ózd, Salgótarján), jelentősen megnövekedett a munkásság száma. Az üzemvezetőség a bekövetkezett leépítések folytán a munkásság nagy részét, körülbelül 5200 főt, nem tud alkalmazni, így azok az elbocsátás sorsára juthatnak. Nagy szerint „kívánatos” lenne ezeknek az elégedetlen munkásoknak a telepekről való eltávolítása már csak a békés rend visszaállítása, illetve a többi munkás nyugalmanak megőrzése miatt is. Véleménye szerint „mindaddig, amíg az állam a munkáskérdés tervszerű, alapos megoldásához időt és módot nem talál, az elbocsátott munkások közül mindazok, akik arra alkalmasak, az üzemvezetőségek által a hadügy rendelkezésére bocsáttassanak”.⁷⁸

Nagy Pál altábornagy konkrét tervet is felvázolt a munkások honvédelmi igénybevételére. Javasolta, hogy a hadügy állítson fel az érdekelt területeken munkáskereteket, amelyben az átvett, állás nélküli munkásokat kötelezték volna a katonai alárendelésre. A munkásokat munkanem szerinti osztagokban kívánta foglalkoztatni (fém-, fa-, földmunkások). Nagy altábornagy szerint az összes ilyen katonai munkásosztag (század, zászlóalj stb.) katonai vezetés, tiszti, vagy altiszti vezetés alatt állt volna, a munkásokat pedig a hadügyi vezetés által kijelölt körletekben akarta állomásoztatni. Ezen osztagok lehetséges munkavégzéseként a hadműveletek során bekövetkezett károk helyreállítását, állami és közigazgatási építkezéseket és a „magános” nagybirtokok adta munkaalkalmakat említette. A katonai munkásosztagokban szolgálatot teljesítő munkásoknak katonai ellátást és illetéket kívánt juttatni, de az egyes munkálatok

⁷⁴ Karsai, 1962: VIII–IX.

⁷⁵ Nemes, 1953: 154–156.

⁷⁶ Varga, 2014: 21.

⁷⁷ Nemes, 1953: 154.

⁷⁸ Uo. 155.

díjazását, a munkáskeret és a munkaadó közötti külön megállapodás szerint rendezte volna. Kiemelte továbbá, hogy minden olyan munkást, aki a többiek „szellemére” nézve negatívan hatott, külön fegyelmi munkásszázadba osztották volna be az erre külön kiválasztott tisztek és altisztek vezetése alá. Az ilyen alakulatokban lévőkkel szemben kivételes fegyelmi rendszabályokat helyeztek volna kilátásba, s a hadsereg körletében előforduló nehéz és veszélyes munkák során alkalmazták volna őket. Nagy a fegyelmező munkásszázadok felállításával a munkáskérdés végleges megoldását remélte azáltal, hogy a veszélyesnek ítélt munkásokat ily módon elkülönítették volna: „Ezen szervezet segítségével a munkáskérdés gyors és zajtalan megoldást nyerhet. A kijózanodott és megnyugvást kereső munkásság nagy zöme a szájas terrorizáló álmunkásoktól megszabadulna, ezek viszont szoros felügyelet alá kerülnének, kirostálódnának a veszélyes elemek, a fegyelmi századokban a sorsukat megtalálnák, a többiek pedig a munkára rákényszerítenének”.⁷⁹

A Fővezérség 1919. szeptember-októberében⁸⁰ egy újabb sorozási utasítást adott ki a 25–35 évig terjedő évfolyamok sürgős behívásával kapcsolatban. Az utasítás alapján besorozandók: „egyelőre csakis a földműves és gazdaemberek (inkább maguk a gazdák, mint a nagybirtokokon dolgozó zsellérek és napszámosok), tehát csakis azon elemek, kik erkölcsi és politikai tekintetben kifogás alá nem esnek. A politikai megbízhatóság tekintetében az egyben kiadandó 2268/III. a. számú bizalmas rendelet mérvadó”.⁸¹ E rendelet alapján – az augusztusi hadseregszervezési utasításhoz hasonlóan – a zsidóság és a szervezett munkásság szintén kizárandó volt.⁸² A sorozáson megjelenteket – ugyanúgy, ahogy korábban, az augusztusi utasítás alapján – három szempont szerint vizsgálták meg: testi alkalmasság, nemzetgazdasági nélkülözhetőség, továbbá erkölcsi és politikai megbízhatóság tekintetében. Ez utóbbi kategóriában a sorozó bizottság – a korábbi három helyett – már csak kétféle minősítést alkalmazhatott: egy piros színnel jelölt A vagy B betűt. Az első kategóriába kerülők számítottak kifogástalannak, míg az utóbbiak – akik B minősítést kaptak „veszélyes elemek, izgatók, lázítók, akár mint volt katonák, akár más téren exponáltak magukat”. A sorozási utasítás a VIII. pontban tér ki a B osztályba tartozókra: „Ezek

⁷⁹ Nemes, 1953: 155.

⁸⁰ Az utasítás pontos dátuma nem ismert.

⁸¹ Nemes, 1953: 227.

⁸² A Fővezérség ezen 1919. szeptember-októberben kelt sorozási utasítás végrehajtására adta ki az 1919. november 4-én kelt 2268/III.a. sz. rendeletét. Lényegében ez a rendelet majdnem szó szerint a már bemutatott augusztusi utasítás szövegét vette át. A rendelet szerint: „A sorozásnál a zsidóság és a szervezett munkásság a katonai szolgálatra való behívástól kizárandó. Ez szigorúan betartandó. Ezen rendeletem a nyilvános hirdeteményeken azonban nem használható fel, hanem csakis szigorúan bizalmas tudomásul szolgáljon”. Karsai, 1962: VIII.

elszabadságolandók és erről a politikai hatóságok értesítendőik. Ezek később esetleg munkásosztagokban való összevonásra jönnek tekintetbe”.⁸³

1919. október 17-én az igazságügyi miniszter 26615/1919. I.M. IV. szám alatt válaszolt a Fővezérség táviratára a „politikai foglyok közmunkára való átengedése” tárgyában.⁸⁴ Sajnos erre a táviratra kutatásaim során még nem leltem rá, így az IM válaszából lehet következtetni annak tartalmára. Eszerint a Fővezérség kezdeményezte az országos büntető intézetekben és a bírósági fogházakban letartóztatott politikai foglyoknak a Fővezérség számára közmunkára való kiadását, ún. „fogolymunkás osztagok” felállítását céljából. Az igazságügyi miniszter megígérte, hogy „készséggel hajlandó lesz a hatáskörébe eső” kívánt intézkedéseket megtenni, de a megkeresésnek ez időben „gyakorlati jellegű akadályok” miatt nem tett eleget. Elmondása szerint ugyanis politikai foglyok egyelőre nem voltak, a letartóztatott kommunisták, pedig „valamennyien közönséges bűncselekmények gyanúja alatt” álltak, és ügyük még csak az előkészítő eljárás szakaszában járt. Köz munkára való kihelyezésüket ez időben az igazságügyi miniszter már csak azért sem javasolta, mert ügyeiknek a „közhangulat által mind nyomatékosabban követelt, s a gyorsított bünvádi eljárás szabályai által is elrendelt gyors befejezését kéleltetné”. Az igazságügyi miniszter a válaszlevél végén ugyanakkor leszögezte: „Amennyiben azonban az elítélt kommunista letartóztatottak száma, mely most még felette csekély, oly mérvű lesz, hogy azokból a megkeresésben jelzett fogolymunkás osztagok összeállítása lehetővé válik, a megfelelő rendelkezéseket a kívánt irányban meg fogom tenni”.⁸⁵

1919. október 20-án a Fővezérség 2441/V. szám alatt tervezetet készített fakitermelés és egyéb munkálatok elvégzése érdekében katonai munkásosztagok felállításáról. Ez 10000 katonaköteles felhasználásával számolt, akiket nem lehet katonai szolgálatra besorozni politikai megbízhatatlanságuk folytán. A Fővezérség fő célja ezzel a tervezettel a munkanélküliség enyhítésén túl, a megbízhatatlannak ítélt személyek elszeparálása volt: „Ezen munkásosztagok különösen a politikai foglyokból és a munkanélküliekből, elsősorban a főváros területén levőkből volnának megalakítandók és megbízhatatlanságuk folytán onnan mielőbb kihelyezendőik, hogy ezáltal a főváros ezen elemektől minél hamarabb megszabaduljon. Elv: munkanélküliek csökkentése és úgy ezeknek, mint a politikai foglyoknak decentralizációja”.⁸⁶

⁸³ Nemes, 1953: 228.

⁸⁴ HL, I.89. VKF. B/155. mikrofilmdoboz, szám nélkül. A táviratot a Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsége 1919. november 6-án iktatta, 4469. számmal.

⁸⁵ HL, I.89. VKF. B/155. mikrofilmdoboz, szám nélkül.

⁸⁶ Hetés–Morva, 1968: 168.

1919. október 31-én a Hadügyminisztérium átiratot küldött az összes érdekelt minisztériumhoz, amelyben azt a tájékoztatást adta, hogy a Fővezérség átiratai és memorandumai értelmében – a munkanélküliség csökkentése érdekében – saját hatáskörben munkásalakulatok felállítását tervezi.⁸⁷ A munkásalakulatokban a „politikailag megbízhatatlannak véleményezett, továbbá a 25–35 év közötti katonaköteles, de megbízhatatlan és esetleg a munkások között egyenlenséget szító és dolgozni nem akaró egyéneket” foglalkoztatnák. A munkásalakulatok szervezésével, működésének vezetésével és irányításával a Hadügyminisztérium 58. osztályát tervezték megbízni. A Hadügyminisztérium a szervezés és felállítás előfeltételeként határozta meg, hogy az összes lehetséges munkaalkalmat a parancsnokságok alá rendelt katonai szervek útján felkutassák, és ezekről a Hadügyminisztérium illetékes osztályát rögvest értesítsék. A Hadügyminisztérium tájékoztatást kért továbbá a munkaalkalmakhoz szükséges munkások számáról is. A felállítandó munkásalakulatok foglalkoztatása szempontjából irányelvként meghatározták, hogy a munkásalakulatokat az állami üzemeken kívül vármegyei, városi és községi közmunkákra, illetve akár magánvállalkozásoknál is alkalmazni szándékozták. A munkások és munkáltatók közötti esetlegesen fellépő konfrontációkat (pl. szabotázs, sztrájk) a Hadügyminisztérium úgy kerülte volna el, hogy a munkásalakulatok ellátását (úgy mint ételmezés, elhelyezés, díjazás, jóléti intézmények) a Hadügyminisztérium biztosította volna, mégpedig úgy, hogy a hadsereg tagjainak folyósított összeg felét fizetné, ellenben az ellátás összes költségét a mindenkori munkáltatóra terhelné. Az átiratban a Hadügyminisztérium megjegyezte még, hogy amennyiben az egyes parancsnokságok saját hatáskörben ilyen munkásalakulatokat már felállítottak, azokat az egységes intézkedések végett be kell jelenteni. Az átiratot elküldték többek között a karhatalmi parancsnokságoknak, katonai kerületi parancsnokságoknak, az összes érdekelt minisztériumnak, a főcsoport- és csoportfőnököknek továbbá a katonai kiképzés vezetőjének és valamennyi osztályvezetőnek.⁸⁸

1919. november 24-én a Fővezérség 5765/V. számon ismét felvetette és sürgette a katonai jellegű munkásosztatok felállítását.⁸⁹ A tervezet szerint ezek fegyelmileg és műszaki vonatkozásban a Fővezérséghez, ételmezés és büntetőjogi szempontból a Belügyminisztériumhoz tartoznának. Mint ahogyan az imént közölt sorozási utasításokból

⁸⁷ Karsai, 1962: X.

⁸⁸ Uo. X–XI.

⁸⁹ Hetés–Morva, 1968: 168.

kitűnik, kezdetben a megbízhatatlannak minősített személyek semmilyen szempontból nem jöttek számításba a hadseregnél, őket jobb híján – a politikai hatóságok értesítése után – szabadságra küldték. Ez az intézkedés ugyanakkor néhány nem kívánt hatáshoz vezetett. Jelen tanulmány később bemutatott részeiből ugyanis kiderül: egyrészt ezt a megbízhatónak osztályozott, és ezáltal katonai szolgálatra beosztott személyek igazságtalannak érezték és elégedetlenségüknek adtak hangot, másrészt voltak olyan személyek, akik a katonai szolgálat alóli kibúvás miatt szándékosan a megbízhatatlan minősítésre törekedtek. A rendszer erre a problémára kereste a megoldást, s valamivel több, mint háromhavi tervező munka során meg is találta: testet öltöttek az első munkásalakulatok.

3. AZ ELLENFORRADALMI MUNKÁSALAKULATOK SZABÁLYOZÁSÁNAK MEGALKOTÁSA

A munkásalakulatokat előbb a Fővezérség, majd a Honvédelmi Minisztérium rendeleti szinten szabályozta. Bár később a Honvédelmi Minisztériumban voltak olyan törekvések, hogy a munkásalakulatokat érintő kérdéseket egy magasabb, törvényi szintű szabályozással rendezzék, ám ezek a törekvések – nagyrésztben a trianoni békeszerződés hadsereget érintő rendelkezései miatt – nem valósultak meg.

A munkásalakulatok megalapítását, mint ahogyan az olvasható lesz, 1919. december 6-i dátumozással tekintem megtörténtnek, azaz ellenforradalmi munkásalakulatokról intézményesült formában, ettől az időponttól kezdve beszélhetünk. Ugyanakkor megjegyzem, hogy a katonai és rendőri hatóságok irányítása alatt, ezen időpont előtt is folyt munkavégzés a megbízhatatlannak osztályozottak körében, csak éppen – vonatkozó rendelet hiányában – nagy valószínűséggel nem szervezett, nem központilag szabályozott formában. Az egyetlen rendelkezésre álló visszaemlékezés szerint már legkésőbb 1919 novemberében „kényszermunkát” végeztek a hajmáskéri tábor foglyaival.⁹⁰

Ezt megerősítve Pataki is beszámol könyvében – sajnos hivatkozás nélkül – egy november 5-én a Fővezérség által a Székesfehérvári Körletparancsnokságnak adott parancsról, ami politikai internáltakból fakitermelés céljából felállítandó munkásalakulatok szervezését rendeli el.⁹¹

⁹⁰ Egy Internált, 1920: 26.

⁹¹ Pataki, 1973: 118.

a. KATONAI INTERNÁLT MUNKÁSOSZTAGOK

1919. december 6-án Horthy Miklós, a Nemzeti Hadsereg fővezéréként, rendeletet adott ki a politikai internáltakból alakítandó „katonai internált munkásosztagok” felállítására. E jogszabály a Hajmáskéren felállt tábor politikai szempontból internált foglyainak „szakszerű és rendszeres foglalkoztatása és országos érdekű sürgős közmunkákra való kihasználása céljából” hozták. Az alakulatok normaszöveg szerinti hivatalos elnevezése „XY. számú katonai internált munkásosztag” volt.

Horthy e munkásosztagok felállításával a Székesfehérvári Katonai Körletparancsnokságot bízta meg, melyet utasított, hogy lépjen kapcsolatba a Belügyminisztérium által Hajmáskéren felállított táborhivatal igazgatójával. A munkásosztagok a hajmáskéri táborban munkahely és szakmák (föld-, fa-, építőmunka stb.) szerint állították fel úgy, hogy minden osztagba 100-200 internált kerüljön. A munkásosztagok parancsnokául „egy erre minden tekintetben alkalmas és erélyes, de lehetőleg arcvonalbeli szolgálatra kevésbé alkalmas” tisztet kellett beosztani. A munkásalakulatok mellé felügyelő személyzetet is rendeltek, osztagonként egy őrkülönítmény szerveztek, mégpedig úgy, hogy 50 internáltra egy megbízható csendőr, két, a karhatalmi alakulatokból vett megbízható altiszt és négy ugyanilyen, idősebb évfolyambeli katona kerüljön. A munkásosztagok mellé továbbá egy számviteli teendőkből jártas altisztet, vagy katonát kellett még vezényelni.

A fent leírt rendelkezések alapján „egyelőre” 40 munkásosztagot kellett felállítani, összesen 6000 munkással. A munkásosztagok alkalmazásáról és a munkakörletekbe való irányításáról szóló intézkedéseket a Fővezérség V. csoportja adta ki. Az alakulatok fegyelmileg és alkalmazás szempontjából a területileg illetékes katonai körletparancsnokságokon keresztül a Fővezérségnek voltak alárendelve, ugyanakkor ellátási és büntetőjogi szempontból a Belügyminisztériumhoz tartoztak. A munkásosztagok felállításának befejezését 1919. december 20-ig, a Székesfehérvári Katonai Körletparancsnokságnak a Fővezérség felé kellett bejelentenie.⁹²

1920. január 17-én a Fővezérség valamennyi körletparancsnokság figyelmét felhívta arra a veszélyre, hogy a „szociáldemokrata, kommunista és anarchista árnyalatú munkások a szakszervezeti zsidó vezetők uszítására elhatározták, hogy sorozásnál tömegesen fognak a

⁹² A politikai internáltakból alakítandó katonai internált munkásosztagok felállításáról. HL, I.89. VKF. B/155. mikrofilmdoboz, 2938/III.a.1919. sz. rendelet.

Nemzeti Hadseregbe jelentkezni, hogy fegyverhez jussanak”, és ez által a legénység egységét szétzilálják. „E hír jelentője, ki szintén munkás, javasolja, hogy a Nemzeti Hadsereg részére Budapest területéről csak intelligens keresztény emberek soroztassanak, munkások és zsidók legfeljebb munkás osztaghoz legyenek beosztathatók”. A felhívás tovább folytatja: „Befurakodott nemzetrontó elemek a Nemzeti Hadseregből a legkíméletlenebb módon távolítandók el, nevük, fényképük és ténykedésük legszélesebb körű közzététele által belátható időre megbélyegezendők”.⁹³

Karsai Elek könyvében e munkaszolgálatos formával kapcsolatban megjegyezte, hogy „sajnos egyelőre nem találtunk adatokat arra nézve, hogy politikai internáltakból alakítottak-e ekkor ilyen katonai munkásosztagokat”.⁹⁴ A Hadtörténelmi Levéltár iratanyagában – a szóban forgó rendeletet leszámítva – ezidáig én sem akadtam ilyen konkrét munkásosztagokkal kapcsolatos dokumentumokra, de a dolgozatomban később bemutatásra kerülő, 1920. április 2-án kelt felterjesztésben említésre kerülnek „szakmunkásszázadok” amelyek minden bizonnyal ezeket a „katonai internált munkásosztagokat” voltak hivatottak jelölni. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy felállításra kerültek ilyen munkásalakulatok, mi több, három forrás is utal ezen munkásalakulat létezésére.

Elsőként megjegyzem, hogy Ráczy István tanulmányában megemlíttette az 1919 decemberében alakított katonai internált munkásosztagokat, ezzel kapcsolatban közölt egy Csukly Zoltán által összeállított névjegyzéket, nevezetesen a „IV. szakasz” névsorát.⁹⁵ Ráczy, a 18 névvel kapcsolatban megjegyezte, hogy azt Csukly 1920. június 1-én állította össze a zalaegerszegi internálótáborban, az egyes nevek mellett pedig a foglalkozás, a lakhely és az életkor volt feltüntetve.⁹⁶ Kétségre adhat okot e forrással kapcsolatban, hogy miért csak ekkor állították össze a névjegyzéket, továbbá megvizsgálva az egyes személyek foglalkozását, kitűnik, hogy nem egy szakmához tartozókról van szó, ami tovább erősíti a gyanút, hogy a névjegyzék összeállításakor az ebben a szakaszban szolgálók, nem konkrétan a katonai internált munkásosztagokhoz tartozhattak.

Másodszor Kőhalmi is beszámolt 1919 decemberében Hajmáskérről munkára szállított internáltakról. Szinte bizonyos, hogy ez a katonai internált munkásosztagokra vonatkozott,

⁹³ Hetés–Morva, 1968: 146.

⁹⁴ Karsai, 1962: XCIX.

⁹⁵ Ráczy, 1977: 40–41.

⁹⁶ Uo. 139.

hiszen pár nappal a rendelet kiadása után a normaszöveg szerinti kétszáz, egy szakmához tartozó internáltat vittek munkára. Kózhalmi így írt a rendelet gyakorlatban való megvalósulásáról:

„A karácsonyi ünnepek előtt egy-két nappal történt, hogy kétszáz embert tereltek ki, munka címén, az udvarra. Aztán visszabajtották őket a barakkokba, hogy a betyár-bútort is hozzák ki magukkal. Akkor aztán Fóris titkár úrnak eszébe jutott, hogy hopp, szakmabeliek, földművesek kellenének. Ekkor sejtették a foglyok, hogy valami nagyobb munkára, messzebbre fognak elmenni. Salgótarjánba indították el őket, sáncmunkára kellettek oda. Három marhavaggonban állott napokig kétszáz ember, leülni hely nem volt. Csikorgó-fagyos időben darab kenyéren, de szomjan öt napon át. Verés is volt. Megérkeznek, de nem kerülhetnek föld alá. A sáncmunkára már nem kellenek, de különben is a salgótarjáni munkásság ellene szegült a rabszolgák fölhasználásának. Dühös verés járt a foglyoknak ezért a rokonszenv-megnyilatkozásért a visszafelé való úton. Mellesleg a még-öt-napi baromi álló helyzet, fagy és éhség. Elkéseredett dübötől lábadt könnybe a szemünk Szilveszter-napján, amikor visszatérésükkor látnunk kellett őket: halálra fagyva, éhségláztól, bunkóktól meggyötörve cipelte, akinek még ezek után is jártányi ereje volt, a hátán a társait, vagy tízet és összefogva, támogatva diülöngő emberroncokból vagy tizenötöt. Három még aznap kiadta lelkét a kórházban. Karácsony szent betében, »keresztény« országunkban. Tanúk vannak rá; nem felejtik el!”⁹⁷

A harmadik és legfontosabb forrás a 40100–1920 sz. FM rendelet, aminek normaszövege ténymegállapításként közli a munkásosztagok létét:

„A belügyminiszter úr a hadsereg fővezérségével egyetértőleg az internáltakból megfelelő katonai őrségek felügyelete alatt 50, 100 és 200 főből álló munkásosztagokat alakított. A munkásosztagok az ellátásukhoz megkívántató élelmicikkeket magukkal hozzák, munkadíj fejében pedig annyit kell nekik fizetni, mint amennyi a munkahelyen és idejében az ottani szabad munkásoknak jár. A munkásosztagokat a belügyminisztérium internálási osztályából közvetlenül kell kérni. Erről Címedet azzal értesítem, hogy amennyiben a kormányzatára bízott törvényhatóság területén megfelelő munkáskész hiányában még be nem takarított termények (tengeri, burgonya, répa, stb.) lennének, tegye megfontolás tárgyává, hogy a szükséges gazdasági munkák ellátására nem lennének-e az internáltakból alakított munkásosztagok igénybe veendőek.”⁹⁸

A rendelet szerint az internált munkásokat ugyanannyi munkabér illette meg, mint az egyébként ott dolgozó „szabad” munkásokat. Nem tudni azonban, hogy ezt a valóságban ténylegesen kifizették-e a katonai internált munkásosztagok tagjainak. Kózhalmi szerint nem, mi több, elmondása szerint azzal a tábor vezetősége gazdagodott: *„A tábor igazgatója pedig ezreket keres a foglyok munkáján is: Hajmáskér község és a vármegye eleget fizettek az útépítésért, miniszteri rendeletet*

⁹⁷ Egy Internált, 1920: 28–29.

⁹⁸ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 1920. február 5.

emlegetve ígérték 15 korona napszámot a tábor hivatalnokai, majd később, élelmezésünk följavítása címén, sebrevágták az egészet. Az élelmezés maradt amilyen borzasztó volt”.⁹⁹

Lezárásként elmondható, hogy a katonai internált munkásosztagok struktúráját végül Nagy Pál altábornagy tervezete alapján alkották meg, hiszen a rendelkezésekre álló adatok alapján, elsőként ő javasolta az azonos munkanem szerinti foglalkoztatást. Vonatkozó rendelet hiányában rendkívül nehéz meghatározni, hogy ezek a munkásosztagok pontosan meddig állhattak fenn, ám a következő fejezetben bemutatott egyéb dokumentumokból erre a feladatra is kísérletet teszek.

b. POLITIKAILAG MEGBÍZHATATLAN KATONAKÖTELESEKBŐL FELÁLLÍTOTT MUNKÁSALAKULATOK

1920. január 23-án a hadügyminiszter kiadta a 21172/el.n.6. 1919. sz. bizalmas rendeletét a katonai munkásalakulatokról.¹⁰⁰ Már korábban elrendelték az 1895–1898. születési évfolyamok behívását,¹⁰¹ azonban az ezen évfolyamokhoz tartozókkal kapcsolatban a rendelet leszögezte, hogy „nem kívánatos, hogy a jelenlegi viszonyok között a politikailag megbízhatatlanok már most fegyveres katonai szolgálatot teljesítsenek, ily egyénekből az alábbi elvek szerint katonai munkásalakulatok állítandók fel”.¹⁰² A rendelet a katonai munkásalakulatok felállítását azért is fontosnak tartotta, mert számos alkalommal előfordult, hogy a tehetősebb személyek – mint például a vagyonos kisgazdák – megvesztegetéssel magukat vagy hozzátartozóikat megbízhatatlannak minősítették, hogy a katonai szolgálat alól mentesüljenek.¹⁰³ A jogszabály mind a politikailag megbízhatatlanokkal, mind a katonai szolgálat alól kibújni szándékozókval kapcsolatosan úgy rendelkezett, hogy ők szolgálati idejük egész tartamára „okvetlenül” a katonai munkás alakulatoknál oszthatók be.¹⁰⁴

A rendelet alapján minden gyalog-, lovas-, illetve tüzérezrednél, valamint önálló zászlóaljnál egy munkásosztagot továbbá a katonai szolgálatra kötelezett politikailag

⁹⁹ Egy Internált, 1920: 40.

¹⁰⁰ HL, HM, 1920. eln.1./1559.

¹⁰¹ A 20621/el.n.1. 1920. sz. rendelet alapján.

¹⁰² HL, HM, 1920. eln.1./1559.

¹⁰³ Uo. Mint ahogyan a jelen tanulmányban már közöltem, korábban a sorozóbizottságok a politikailag megbízhatatlannak minősített személyeket szabadságra küldték.

¹⁰⁴ HL, HM, 1920. eln.1./1559.

megbízhatatlan 1895–1898 születési évfolyambeli legénységből katonai körletenként kettő, a budapestiben három munkásszázadot állítottak fel.

Megjegyzendő továbbá, hogy ha ezen felül még rendelkezésre álltak politikailag megbízhatatlan személyek, s az ő foglalkoztatásukra kilátás volt, a további munkásszázadok felállítását a katonai körletparancsnokságoknak a Hadügyminisztériumtól kellett kérvényezni. A rendelet kiemelte, hogy mivel teljesen nem volt elkerülhető a munkásosztagokba beosztottaknak a csapatokkal való közvetlen érintkezése, ezért ezen alakulatokba kerülő politikailag megbízhatatlanok közül is csak a „jobb elemeket” volt szabad kiválasztani. A munkásalakulatokba beosztottakat egyébként állandó megfigyelés alatt tartották, és számukra a munkaidőn kívül „megfelelő irányú felvilágosító oktatásokat” rendeztek. Ezekkel az „oktatásokkal” azt a célt kívánták elérni, hogy „a tévtanokkal félrevezetett emberek, a hazafias nemzeti iránynak megnyeressenek, és ismét megbízható tagjaivá váljanak a magyar társadalomnak”. A rendelet egyébként kilátásba helyezte azoknak a politikailag megbízhatatlanoknak – így a katonai munkásalakulatban szolgálatot teljesítőeknek – a fegyveres szolgálatot teljesítő katonai alakulatba való áthelyezését, akiknél a „hosszabb megfigyelés után a kívánt irányban való változás észlelhető”.¹⁰⁵ Ugyanakkor ennek a folyamatnak az ellentéte is tapasztalható. Ugyanis a fegyveres szolgálatot teljesítők, valamint a munkásosztagok tagjai közül azokat, akiknek megbízhatatlanságára csak a későbbiekben derült fény, és így a „csapatok kötelékében való megtartásuk nem kívánatos” a csapatparancsnokok javaslatára a körletparancsnokságoknak, a katonai munkásszázadokba kellett áthelyezniük. A munkásosztagokat „a csapatok elhelyezési körletében végzendő laktanya-raktári és jóléti berendezéseknél előforduló munkálatokra” kellett felhasználni, hogy a fegyveres állományban lévők ezáltal is mentesülhessenek e munkálatok alól. A körletek területén felállított munkásszázadok elsősorban a katonai kincstár tulajdonát képező üzemeknél, másodsorban – a politikai és közigazgatási hatóságok egyetértése mellett – közmunkákra voltak igénybe vehetők.

A rendelet egyetlen kikötése az volt, hogy a magánvállalkozásokban nem alkalmazhatták őket. Munkaidő szempontjából előírták, hogy a munkásosztagok munkaideje ugyanannyi legyen, mint a csapatoknál a foglalkozási idő, míg a munkásszázadoknál a helyileg szokásos munkaidő volt a mérvadó. A munkásalakulatok tisztjeinek, altisztjeinek, őrvezetőinek a foglalkoztatás helyén lőfegyverrel ellátva kellett megjeleníteniük.¹⁰⁶

¹⁰⁵ HL, HM, 1920.eln.1./1559. Az előtte megtalálható idézetek is erre a dokumentumra vonatkoznak.

¹⁰⁶ Rájuk a Szolgálati Szabályzat I/577. pontjában foglaltak vonatkoztak.

A katonai munkásalakulatok tagjai a rendszeresített katonai illetéket kapták. Közmunkákra való felhasználásuk esetén a munkásszázadok a „foglalkoztatás helyein fennálló munkabérek teljes összegének beszedése és az ott szokásos munkaidő és egyéb munkafeltételek mellett alkalmazandók. E munkabérek teljes egészében a kincstár javára bevételezendők”. Addig, míg a katonai ruházat a munkásalakulatok tagjai részére nem állt rendelkezésre, ruházati pótdíj folyósítása mellett saját polgári, vagy katonai ruhájukban voltak kötelesek szolgálatot teljesíteni.

A munkásalakulatok tagjainak bal karjukon fehér karszalagot kellett viselniük az egységük elnevezésével. A munkásosztagok elnevezése az illető gyalog, lovas, tüzér ezred számát és elnevezését viselte (pl. „XY. gyalogezred munkásosztaga”). A munkásszázadok a körleteken belül folyó számokkal voltak jelölve (pl. „székesfehérvári 2. munkásszázad”).

A munkásalakulatokat „lehetőleg laktanyaszerűen, mindenestre azonban a többi csapatoktól elkülönítve” kellett elhelyezni, azzal a kikötéssel, hogy annak nem volt szabad az internálás jellegével bírnia. A rendelet alapján kerülni kellett az ipari gócpontokban, vagy nagyobb ipartelepek közelében való elhelyezést. A munkásalakulatok tagjai számára a csapat és a körletparancsnokság egy „a viszonyoknak megfelelő” szigorított házi és laktanyarendet állított össze. A rendelet végén megjegyezték, hogy „ezzel a Székesfehérvári Katonai Körletparancsnokság 1420/I.b. 1919. és 1248/I.b. 1919. számú felterjesztése is elintézését nyert”. A rendeletet a hadügyminiszter helyett Soós Károly hadügyi államtitkár írta alá.¹⁰⁷

1920. április 2-án a Székesfehérvári Katonai Körletparancsnokság felterjesztést intézett a honvédelmi miniszterhez a munkásszázadok felállításáról szóló fent közölt 21172/el.n.6. 1919. sz. rendelet kapcsán. Az iratban tájékoztatták a honvédelmi minisztert, hogy az elmúlt évben a körletparancsnokság minden vármegye területén egy-egy szakmunkásszázadot állítottak fel, a „nagyobbrészt idősebb, kevésbé megbízható” legénységből. A felterjesztés továbbá közli, hogy a folyó évben kiadott 21172/el.n.6.1919. számú rendelet értelmében, ezek a szakmunkásszázadok feloszlathatók, és egyelőre a körlet területén két munkásszázad állítandó fel. „Ezen rendelkezés alapján, a körlet területén a két munkásszázad felállítatott, illetve a székesfehérvári és a veszprémi szakmunkásszázad a fiatalabb évfolyamok összevonása, és behívások folytán a rendelet szerinti munkásszázaddá alakult át”.¹⁰⁸

Mouillard Viktor altábornagy, körletparancsnok, a továbbiakban azt a tájékoztatást adta, hogy a fennmaradó többi volt szakmunkásszázad tagjainak szolgálati ideje még nem járt le, ezért

¹⁰⁷ HL, HM, 1920.eln.1./1559.

¹⁰⁸ HL, HM, 1920.eln.1./1559. 400/el.n.1.b.

úgy intézkedett, hogy ők a régebbi szakmunkásszázadokban leszerelésükig megmaradjanak, és idővel a folytonos állományból való leszerelés folytán, e szakmunkásszázadok „majd maguktól megszűnnek”. Ezen álláspontját több érveléssel is alátámasztotta. Elsőként kiemelte, hogy a szakmunkásszázadok tagjai nem teljesen megbízható egyének, így fegyveres szolgálatra nem lehetne őket igénybe venni. Másodszor közölte, hogy szemleútján meggyőződött arról, hogy a „munkásszázadok fenntartása minden vármegyében szükséges, és ezt a vármegyei katonai parancsnokságok is kérik”. Kiemelte, hogy a „műhelyekkel és szerszámokkal jól felszerelt” volt szakmunkásszázadok a katonai kincstár részére jelentős profitot termeltek. Példaként hozta fel, hogy „Győrben egy kulcs előállítására polgári üzemből kb. 40 Koronába kerülne, míg a szakmunkásszázad ugyanazt 3 Koronáért képes előállítani. Egy országos járómű kijavítását egy polgári cég 2400 Koronáért vállalta, e század 140 Koronáért ugyanezt elkészítette”. A körletparancsnok végül kérvényezte további három munkásszázad felállítását, továbbá a Győrben, Esztergomban és Komáromban működő szakmunkásszázadok feltöltését, mivel az „előírt létszám előreláthatólag teljes számban lesz fedezhető”.¹⁰⁹

Soós Károly, honvédelmi miniszter válaszelevelében engedélyezte a további három munkásszázad felállítását a székesfehérvári körlet területén, az 1895–1898. évfolyamú megbízhatatlannak minősített hadkötelesekből azzal, hogy a csökkentett létszámmal működő szakmunkásszázadok tagjai is igénybe vehetők.

1920. július 22-én a Debreceni,¹¹⁰ majd két nappal később, július 24-én a Székesfehérvári¹¹¹ Körletparancsnokság kérvényezte újabb munkásszázadok felállítását. A Debreceni Körletparancsnokság „a megbízhatatlanok nagy száma” és további fakitermelési munkálatok miatt újabb két munkásszázadot kívánt felállítani, a székesfehérvári körlet a már meglévő hat munkásszázad számát tizenegyre szeretné növelni. A honvédelmi miniszter mindkét kérésnek részben eleget tett és engedélyezte újabb két-két munkásszázad felállítását.

4. AZ ELLENFORRADALMI MUNKÁSALAKULATOK MEGSZÜNTETÉSE ÉS A FEGYELMEZŐ OSZTAGOK RÖVID TÖRTÉNETE

A trianoni békeszerződés katonai rendelkezéseinek betartása miatt a Honvédelmi Minisztérium létszámcsökkentésre és átszervezésekre kényszerült: így került napirendre a munkásalakulatok

¹⁰⁹ HL, HM, 1920.eln.1./1559. 400/el.1.b.

¹¹⁰ HL, HM, 1920.eln.1./1559. 76459/el.1.

¹¹¹ HL, HM, 1920.eln.1./1559. 73034/el.1.

esetleges megszüntetése is. 1921. május 6-án a honvédelmi miniszter utasította az ügyben hatáskörrel rendelkező osztályt, hogy az a munkásalakulatok leszerelésének lehetőségeiről szárnysegédjén keresztül tájékoztassa. A jelentésből kiderült, hogy a munkásalakulatok felosztatását június elsejétől kívánták megkezdeni, a vonatkozó rendelet¹¹² kiadását egy héten belülre ígérték. A felosztatás indokaként közölték, hogy „a folyamatba vett általános létszámcsökkentés folytán a katonai munkásosztagok és munkásszázadok további fenntartása nem volt keresztülvihető”. A 10. osztály javaslata az volt, hogy a B osztályozású legénység kisebb arányban az alosztályoknál arányosan elosztott csapatszolgálatra legyen beosztva. A B osztályba soroltakat szabadságolás helyett pedig további katonai szolgálat teljesítése céljából vissza akarta tartani. Indokként azt hozták fel, hogy a megbízhatatlanok szabadságolása az A osztályzatú legénységgel szemben „igazságtalan” lett volna, és azok a szolgálattól „előreláthatólag elkedvetlenedtek” volna. A jelentésből kiderül, hogy az osztály azon javaslatát, hogy a munkásszázadokat – mint „fegyelmező osztagokat” – a csapattesteken belül tartsák fenn továbbra is, nem engedélyezték, de a csapattesteken kívül 1200 főben lehetségesnek tartották. Ezen megoldással minden körletben egy, a budapesti körletben két munkásszázad fegyelmező osztagként történő fenntartására nyílt alkalom. Az indoklás szerint ebben az esetben „valamennyi B osztályozású legénység megfelelő felváltással tényleges katonai szolgálatban volna megtartható, ami nem csak a csapatok jó szellemének megóvása, de a B osztályozásúak katonai és nemzeti irányú nevelésének szempontjából is a legcélszerűbb megoldás volna”.¹¹³

A munkásalakulatok és a fegyelmező osztagok további sorsát az 1921. június 23-án kiadott 13387/eln.1. 1921. sz. rendelettel rendezték,¹¹⁴ amelyek szerint a munkásszázadokat és munkásosztagokat július 10-ig kellett felosztatni. Az egyes közmunkákra kiadott munkásalakulatok szerződését haladéktalanul fel kellett mondani, de ott, ahol a szerződésben foglalt felmondási idő ezen túlment, ott csak a fennmaradó idő leteltével lehetett csak felosztatni őket. Ezt a határidőt a legszigorúbban betartották, ámbár nagy befolyással rendelkező személyek igényeltek volna még pár hétig munkásalakulatokat. Így Gömbös Gyula a szentendrei sportpálya

¹¹² A munkásalakulatok felosztatására vonatkozó utasítást nagy valószínűséggel először a 16000/eln.1. 1921. sz. rendelet tartalmazta. E rendeletet azonban kutatásom során nem találtam meg, így tartalmára csak a többi rendeletből következtethetünk.

¹¹³ HL, HM, 1921.eln.1./13387. 15024./eln.1.

¹¹⁴ HL, HM, 1921.eln.1./13387.

építési munkálatainak befejezéséhez,¹¹⁵ Huszár Aladár, Nógrád vármegyei főispán pedig a balassagyarmati sportpálya építése során alkalmazott volna munkásalakulatokat.¹¹⁶

A 13387/eln.1. 1921. sz. rendeletből kiderül, hogy a 9258/eln.1. 1921. sz. rendelet alapján már korábban elkezdtek a munkásszázadok legénységének átminősítését, így voltak, akik átkerülhettek az A minősítésűek közé. A megmaradt B osztályozású legénységet pedig alapján újabb vizsgálatnak vetették alá.

A „különösen veszélyesnek” minősített B osztályozásúakat – vagyis a „rendbontókat, felbujtókat, kommunista eszméket vallókat” – a Csóti Hadifogoly Parancsnokságnak adták át. A honvédelmi miniszter és a belügyminiszter megállapodása szerint ezeket a személyeket a Csóti Hadifogoly Parancsnokság az ott állomásozó M. Kir. Államrendőrség kirendeltségének adta át internálási eljárások megindítása céljából. A belügyminiszter 1921. június 23-án kelt rendeletéből kiderül, hogy körülbelül 515 ilyen politikailag megbízhatatlan személyről volt szó, akiket három „transzportban” terveztek Csótra szállítani. A tervezett eljárás a következő volt. Első fokon az államrendőrség csóti kirendeltségének vezetője az összes egyént őrizetbe vette. A kirendeltség vezetője az iratokkal és a katonaságtól kapott adatokkal együtt felterjesztette az ügyet a székesfehérvári kerületi rendőrfőkapitányhoz, aki az ügyekben meghozta a határozatot. A határozat felülvizsgálatának jogköre a belügyminiszterhez tartozott. Az internálandókat ugyanakkor az esetleges jogorvoslati eljárás eredményének bevétele nélkül elszállították a zalaegerszegi internálótáborba. Azokat, akik esetében a belügyminiszter végül nem hagyta jóvá az internálásról szóló határozatot, utólag szállították vissza Csótra.¹¹⁷ Az első személyek elszállítása egyébként nem ment nehézségek nélkül.¹¹⁸ Problémát jelentett az elégtelen ruházat, az élelmezés, valamint a kísérő névjegyzékek felületes kitöltése is. Két személy útközben megszökött, egy fő pedig revolverrel érkezett a táborba.

A „kevésbé veszélyesnek” minősített B osztályozásúak, hogy „fegyelmezett, és használható katonákká” váljanak a munkásszázadok és munkásosztagok megszüntetésével egyidejűleg bevezetett „fegyelmező osztagokhoz” kerültek.¹¹⁹ Az ország területén a „kevésbé veszélyes” B osztályozásúakból tíz fegyelmező osztagot állítottak fel.¹²⁰

¹¹⁵ HL, HM, 1921.eln.1./13387. 21526/eln.1. ugyanitt „MOVE” Országos Elnökség 589.eln. és 601.eln.sz.1921.

¹¹⁶ HL, HM, 1921.eln.1./13387. 21633/eln.1.

¹¹⁷ HL, HM, 1921.eln.1./13387. 21178/eln.1. ugyanitt M. Kir. Belügyminiszter 13363/1921. int.

¹¹⁸ HL, HM, 1921.eln.1./13387. 21738/eln.1.

¹¹⁹ HL, HM, 1921.eln.1./13387.

¹²⁰ A rendelet szerint Szombathelyen, Dombóváron, Jászberényben, Székesfehérváron, Veszprémben, Miskolcon, Szegeden, Kecskeméten, Debrecenben és Nyíregyházán alakultak fegyelmező osztagok.

A fegyelmező osztagokban szolgáló azon személyek pedig, akik huzamosabb időn át kifogástalan magatartást tanúsítottak, A osztályzatra átminősítés mellett átkerülhettek a csapat szolgálatra. A fegyelmező osztagokat a munkásalakulatokhoz hasonlóan a többi csapattesttől elkülönítve helyezték el. Tagjaiknak állandó fegyverzetet nem biztosítottak, fegyvereket csak kiképzés ideje alatt utaltak ki, amit természetesen minden alkalommal a kiképzés befejezése után vissza kellett szolgáltatniuk. A fegyelmező osztagok az állomáshelyükön lévő gyalogsapatok előjáró csapatfőjeinek parancsnoksága alá voltak rendelve. Bánásmód szempontjából a tisztek számára külön kiemelte a rendelet, hogy „az egész az egyért bűntetni nem lehet”. Hangsúlyozták, hogy büntetés csak „kivételesen forduljon elő”, ugyanakkor a „fegyelmetlenkedőkkel, renitenskedőkkel, felbujtókkal szemben a legnagyobb szigorral kell eljárni”.¹²¹

A fegyelmező osztagokat az 1921. november 11-én kiadott, 29962/el.n.1. 1921. sz. rendelettel szüntették meg. Tagjaikat – évfolyamuktól függően – részben szabadságra küldték, részben az alosztályparancsnokok felügyelete mellett „újbóli katonai kiképzés és erkölcsi nevelés” alá vonták. A rendelet szerint „ezen legénységgel való bánásmód, kiképzés, felszerelés és fegyverzetre vonatkozólag” a fegyelmező osztagokra kiadott intézkedéseket kellett követni. A csapatparancsnokoknak lehetőségük volt a kiképzés, a fegyelem és az ellenőrzés megkönnyítése céljából a B osztályozású legénységet egy alosztály kötelékén belül egyesíteni. A rendelet ugyanakkor kimondta a fegyelmező osztagok legénységének átminősítését és csapattestekhez való beosztásának mielőbbi végrehajtását. Az átminősítetteket arányosan osztották el az egyes fegyvernemek között.¹²²

A munkásszázadok megszüntetésének közvetlen okaként a trianoni békeszerződés hadsereget érintő rendelkezéseit jelölhetjük meg. Hogy a munkásalakulatokban a vizsgált időintervallum alatt (1919–1921) összesen hány személy teljesíthetett szolgálatot, nem lehet pontosan meghatározni. Pataki – sajnos hivatkozás nélküli beszámolója – szerint 1920 júliusában a hét körletnél 26 munkásszázad és 31 munkásosztály működött.¹²³ Egy adatban ugyanakkor biztosak lehetünk: a munkásszázadok megszüntetése előtt a minisztérium felmérte a kérdéses intézmény állapotát, s ekkor számszerűsített információkat is közölt.¹²⁴ Ebből

¹²¹ HL, HM, 1921.eln.1./13387.

¹²² HL, HM, 1921.eln.1./13387. 29962/el.n.1.

¹²³ Pataki, 1973: 119.

¹²⁴ Ezen adatról Hetés Tibor és Morva Tamásné is beszámolt műyükben. Az ő munkájuk alapján a felmérést a minisztérium 1. osztálya készítette. Hetés–Morva, 1968: 181.

megállapítható, hogy 1921 áprilisában, nem sokkal a szervezet feloszlása előtt a munkásszázadokban szolgálatot teljesítők létszáma 6309 fő volt.¹²⁵ A munkásszázadok tagjainak egy részével szemben internálási eljárást indítottak, a többieket az ún. fegyelmező osztagokhoz küldték. A fegyelmező osztagok tagjait – leszámítva azokat, akiket szabadságra küldtek – fokozatosan átminősítették és a rendes legénységhez osztották be. Így zárult le tehát az ellenforradalmi munkásalakulatok majdnem két éves története.

¹²⁵ HL, HM, 1921.eln.1./13387.

V. TOVÁBBI ADALÉKOK AZ ELLENFORRADALMI MUNKÁSALAKULATOKHOZ

Mindezek után felmerül, hogy mi volt az ellenforradalmi munkásalakulatokat érintő folyamatok politikai háttere. Miként vélekedtek róla a rendszer döntéshozói, s milyen terveik voltak az intézménnyel kapcsolatban? Ebben a fejezetben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

1920. július 22-én Teleki Pál – mint frissen kinevezett miniszterelnök – felszólalt a Nemzetgyűlésben, és számos területet érintve ismertette jövőbeni elképzeléseit. Teleki kifejtette, hogy belügyi, igazságügyi és honvédelmi ügyekben is terveznek a jövőben új intézkedéseket tenni. Példaként a honvédelmi minisztert hozta fel: *„Egyik ilyen intézkedés az lesz, hogy a sorozásnál megbízhatatlanoknak minősített elemek katonai szolgálatát szabályozzuk. A megbízhatatlanság nem lehet felmentési ok. Ezzel a kérdéssel a munkanélküliség kérdését is szabályozni fogjuk és szabályozni fogunk ezen megbízhatatlan elemeknek a katonai szolgálatát esetleg oly módon, hogy mint munkászászlóaljok szerveztessenek.”*¹²⁶ Az elmondottakat általános helyeslés kísérte, mi több, egy képviselő, Taszler Béla¹²⁷ *„Közmunkát végeztetni velük!”*¹²⁸ felkiáltással biztosította a kormányt a támogatásáról.

Egy nappal később 1920. július 23-án a Nemzetgyűlés ülésén folytatódott a vita a kormány programjáról. Az ülésen Andrassy Gyula¹²⁹ több ponton is bírálta a kormány terveit, többek között kitért a felállítani szándékozott munkászászlóaljakra is. Andrassy felszólalásában kifejtette, hogy a megbízhatatlanság kérdésében nem kollektíven, hanem személyenként kell dönteni:

„Ugyancsak aggodalommal veszem és bizonyos bizalmatlansággal veszem azt a másik gondolatot, amely abban áll, hogy a hadiszolgálatban a gyanús elemekre egy bizonyos lealázó külön feladatot rónak. (...) itt a kardinális pont az egész kérdésben az, hogy az egyéni szelekció lesz-e az egésznek az alapja és ki lesz az, aki ezt a szelekciót megcsinálja? (...) ne pedig azt mondják, hogy minden zsidó vagy szociáldemokrata, vagy a munkás-szakszervezetek tagja megbízhatatlan. Ez bűn volna, mert ez a viszály magvat bintené el. Ez nem konszolidálná Magyarországot, hanem dekomponálná. De ha a kellő középúton megy a dolog, ha megtalálják

¹²⁶ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. július 22.

¹²⁷ Taszler Béla (1872, Vágújhely – 1942, ?) Az első világháborúban az 1. honvéd táborigazságnál szolgált, a Tanácsköztársaság alatt ellenforradalmi tevékenysége miatt üldözték. A Keresztény Nemzeti Egyesülés pártjának alelnöke, majd igazgatója, a nemzetgyűlésbe az erzsébetfalvai kerület képviselőjeként került be. Vidor, 1921: 147.

¹²⁸ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. július 22.

¹²⁹ Andrassy Gyula (1860, Töketerebes – 1929, Budapest) Andrassy Gyula grófnak, Magyarország korábbi miniszterelnökének és az Osztrák–Magyar Monarchia volt külügyminiszterének fia. Diplomata, attasé a berlini és konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövetségen. A Wekerle-kormányban belügyminiszteri, majd később közös külügyminiszteri tisztséget is betöltött. A Tanácsköztársaság idején külföldön tartózkodott, ahonnan 1920-ban tért vissza. Ez időben a miskolci I. választókerület nemzetgyűlési képviselővé választotta. Eleinte pártonkívüli volt, majd 1921-ben a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjához csatlakozott. Vidor, 1921: 2–6.

a végrehajtás módját, akkor megnyugvással fogadhatjuk”.¹³⁰ Andrassy felszólalásához két képviselő – Meskó Zoltán¹³¹ és Reischl Richárd¹³² – is kommentárt fűzött. Előbbi „ne féltse a zsidókat”, míg utóbbi „zsidó nem lesz többé katona Magyarországon” kijelentéssel reagált képviselőtársa szavaira.¹³³

1920. július 31-én Teleki Pál a kormányprogramról szóló záró vitában külön kitért Andrassy kritikájára. Beszédében a zsidók és a megbízhatatlanok helyzetét elemezte:

„E beszédek kapcsán a sajtóban is meglehetősen széles alapon szóvátétetett ez a kérdés és úgy lett beállítva, mintha a megbízhatatlan szó alá én azt akartam volna rejteni, hogy zsidó. [...] Méltóztatassanak meggyőződve lenni, hogy én nem szoktam soha a véka alá rejteni azt, amit mondani akarok. Ha azt akartam volna mondani, hogy zsidó, akkor ezzel a szóval mondtam volna. Én azszal a szóval mondtam, hogy megbízhatatlan; méltóztatassék tehát ezt is érteni alatta. Hogy pedig ki az a megbízhatatlan, az azt hiszem mindazoknak, akik tudják, hogy Magyarország egy kommunizmuson ment keresztül, nem szükséges, hogy külön megmagyarázzam. Megbízhatatlan mindenki, aki a kommunizmushoz aktíve vagy bizonyos mértékig passzíve is hozzájárult. De természetes, hogy a megbízhatatlanságnak is vannak fokai, amelyek a népbiztosok bűnétől egészen odáig mennek, ahol néha már nehéz megmondani, hogy valaki pusztán csak gyávaságból vagy esetleg még mindig bizonyos konszenzusból működött közre passzíve a kommunizmus alatt. A megbízhatatlanság is fokozatok szerint fog tehát megítélni. Ennek szisztémáját nehéz megszabni, de senkit sem fogunk eleve – és ez csak természetes és egyáltalában a rendellenes állapotot jellemzi, hogy még ezt is ki kell jelentenem – sem vallása, sem faja, sem nemzetisége miatt megbízhatatlannak kijelenteni. Ezt az államnak semmiféle közege nem teszi, nem fogja tenni, nem szabad tennie. A megbízhatatlanságot eddig is megállapították és mi intézkedésünkkel nem azt célozzuk, hogy a megbízhatatlanokat most egy különösen diffamáló munkára alkalmazzuk. [...] Mi csak arra akarunk rámutatni és ez az, ami anomália és amit meg kell szüntetni, hogy ha valakiről megállapították, hogy megbízhatatlan, ennek ne az legyen a konzekvenciája, hogy az illetőt a katonai szolgálat alól mintegy felmentsék, hogy ezért mintegy jutalomban részesüljön és szabadon eresztessék. Ez az, amit mi meg akarunk változtatni. Am ezeket is katonai szolgálatra rendeljük be, csak hogy olyanképen, hogy akikenél a megbízhatóság tekintetében ilyen kétehek merültek fel, nem fegyveres szolgálatra. Ezek fegyver nélkül fognak különféle

¹³⁰ Nemzetgyűlési napló, 1920. július 23.

¹³¹ Meskó Zoltán (1883, Baja – 1959, Nagybaracska): Katonai főreáliskolát, majd katonai műszaki akadémiát végzett, ezt követően katonai szolgálatba lépett. Részt vett a Nemzeti Hadsereg szervezésében, a Friedrich-kormány kiszagdaügyi, majd földművelésügyi államtitkára volt. Az 1920-as választásokon a kiskőrösi kerület választotta képviselőjévé. Vidor, 1921: 92–93.

¹³² Reischl Richárd (1876, Keszthely – 1944, Keszthely): Kereskedelmi végzettséget Grazban, gazdasági végzettséget pedig szülővárosában szerzett. A keszthelyi kerület a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programjával választotta képviselőnek. Vidor, 1921: 113.

¹³³ A Nemzetgyűlési napló e két képviselő véleményét nem tartalmazza, olybá tűnik, hogy ezt csupán a Magyarország folyóirat beszámolója rögzítette. Magyarország, 1920. július 24.

*szolgálatokat teljesíteni; ha pedig valakiről ezenközben bebizonyosodik, hogy igen jól viseli magát és megbízható, akkor nagyon természetesen át fog minősítettetni, illetve más szolgálatot is fog teljesíteni”.*¹³⁴

Teleki zsidókkal kapcsolatos kijelentése jól példázza azt a relatív konszolidációs kísérletet, amely az ő miniszterelnökségével kezdődött.¹³⁵ Kijelentette, hogy pusztán egy adott csoporthoz való tartozás miatt az állam egyetlen szerve sem minősíti az adott személyt megbízhatatlannak. Ezt a véleményt ugyanakkor nem minden döntéshozó helyzetben lévő személy osztotta. Sréter István honvédelmi miniszter egy kilenc nappal korábbi sajtónyilatkozatában kifejtette, hogy a zsidóságot kollektíven a megbízhatatlanok közé sorolták, és a hadseregen belüli helyzetük további kidolgozásra vár: „Rendezni kell a hadseregben a zsidókérdést is. A zsidóság tudvalevően a megbízhatatlan elemek közé van felvéve, rendezni kell tehát törvényhozási úton azt a viszonyt, amellyel a zsidóságnak a hadsereghez lennie kell”.¹³⁶

Nem kellett e javaslat kidolgozására sokáig várni. Sréter 1920. július 30-án megküldte a belügyminiszternek, „a M. Kir. Nemzeti Hadsereg létszámának ideiglenes fenntartásáról” szóló törvényjavaslatát é a hozzá tartozó minisztertanácsi előterjesztését előzetes tájékoztatás céljából. A honvédelmi miniszter e javaslaton keresztül, törvényi szinten kívánta szabályozni a munkásalakulatok rendszerét. Sréter az előterjesztésben röviden ismertette a munkásalakulatok keletkezését, s leírta, hogy mivel egy megbízható hadsereget kívántak felállítani, a megbízhatatlan kategóriába sorolt elemeket katonai szolgálatra nem vették igénybe, ám ez a megbízhatónak osztályozottak körében elégedetlenséget váltott ki. Hivatali elődei, hogy ezt az „igazságtalanságot” megszüntessék, a megbízhatatlanokat munkáscélokra hívták be, ám ez – a miniszter szerint – sem foglalkoztatási, sem pénzügyi szempontból „nem vezetett teljes eredményre”. Sréter ennek kiküszöbölése érdekében fontosnak tartotta, hogy a munkásalakulatok mind közmunkáknál, mind nagyobb magánvállalkozásoknál foglalkoztassák. Ezt viszont szerinte törvényi úton kellene szabályozni, mivel a véderőtörvény a hadköteleseknek csak katonai célokra, s elsősorban fegyveres szolgálatra való igénybevételét engedi meg. Mivel tehát a törvény, a hadkötelezettség alapján, a megbízhatatlanok hadseregen kívüli munkás célokra való alkalmazására „szigorúan véve alapot nem adott”, úgy a honvédelmi miniszter javasolta a törvény módosítását. Kiemelte, hogy a négy évfolyamból (1895–1898) a már besorozott hadkötelesekkel együtt mintegy 20000–25000 fő számítana megbízhatatlannak.

¹³⁴ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. július 31.

¹³⁵ Romsics, 2017: 205.

¹³⁶ *Pesti Napló*, 1920. július 22.

Megjegyezte azt is, hogy „a törvény eme rendelkezése alapján kívánja a zsidó kérdést a hadseregen belül megoldani”, mégpedig úgy, hogy a zsidókat „megfelelő óvintézkedések mellett”, a „megbízhóságukhoz képest” esetleg fegyveres szolgálatra, vagy „munkásszolgálatra” alkalmaznák. Sréter István, Ferdinandy Gyula belügyminiszternek küldött levele szerint a legközelebbi minisztertanácson szándékozta előadni tervezetét,¹³⁷ ám átnézve a július harmincadika utáni minisztertanácsi jegyzőkönyveket, úgy tűnik, hogy a tervezet végül nem került a kormány elé.¹³⁸

Fél évvel később, az 1921. február 8-ai minisztertanácson újra felmerült a „zsidó kérdés” a hadseregben. Ezúttal Belitska Sándor honvédelmi miniszter válaszolt fel a zsidók Nemzeti Hadseregben való alkalmazásával kapcsolatos elképzeléseit. „Két nézet merült fel azon tekintetben, hogy a katonai szolgálatra besorozott zsidókat milyen beosztásban részesítsék a Nemzeti Hadseregnél. Az egyik megoldás az lett volna, ha a zsidókat külön osztagokba osztanák be. A második pedig az, hogy a csapatoknál osztanák be őket szolgálatra. Valószínűnek tartja, hogy végeredményben azon megoldás lesz a legbelsőbb, hogy a zsidókat külön osztagokban a csapatokhoz beosztva fogják alkalmazni”.¹³⁹

1921. március 23-án Berzeviczy Béla vezérkari főnök külön zsidó alakulatok felállítását javasolta a Honvédelmi Minisztériumnak.¹⁴⁰ E zsidó alakulatoktól elméletben nem fosztották volna meg a fegyverviselés jogát, ugyanakkor csak „első vonalbeli” csapatként alkalmazták volna őket. A fegyveres szolgálatra nem alkalmas zsidókat munkásalakulatokba osztották volna be. A vezérkari főnök által javasolt értekezletet végül bizonytalan időre elhalasztották.¹⁴¹

1921. április 1-jén Sándor Pál¹⁴² országgyűlési képviselő a „zsidó katonákkal való bánásmód” miatt levelet írt a honvédelmi miniszternek. Az országgyűlési képviselő levelében kifogásolta a Debrecenben szolgálatot teljesítő zsidó katonák helyzetét. Panasza szerint a „zsidó katonákat – rang és iskolai képzettségre való tekintet nélkül – a legdurvább munkára fogják, a városba egyáltalán be nem engedik, egyenruházatuk csupa rongy, és teljesen el vannak tetvesedve”.¹⁴³ A honvédelmi miniszter ezek után elrendelte az ügy kivizsgálását, majd május 5-én a jelentések elmaradása miatt, egy kiadványában meg is sürgette azt.¹⁴⁴ Május 9-én a debreceni

¹³⁷ MNL OL, K-148-1920/19-6120. „Törvényjavaslat a m. kir. nemzeti hadsereg létszámának ideiglenes fenntartásáról”. 73670. szám. eln.1.b. – 1920.

¹³⁸ Pataki, 1973: 120.

¹³⁹ MNL OL, W 12 minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1921. február 8.

¹⁴⁰ Hetés–Morva, 1968: 170.

¹⁴¹ Uo. 173.

¹⁴² Sándor Pál (1860, Hódmezővásárhely – 1936, Budapest): Kereskedelmi végzettséget szerzett Budapesten. A választásokon, pártönkívűli programmal Budapest III. választókerülete szavazta meg képviselőjének. A Nemzetgyűlési Almanach szerint „a parlamenti ellenzék egyik legharcosabb tagja volt”. Vidor, 1921: 121–122.

¹⁴³ HL, HM, 1921.eln.1./15577. 11032/el.1.

¹⁴⁴ HL, HM, 1921.eln.1./15577. ad. 11032/el.1.

körletparancsnok a kapott jelentéseket a saját jelentésével együtt megküldte a Honvédelmi Minisztériumnak. A körletparancsnok szerint általánosságban „a zsidó katonák viselkedésük folytán legnagyobb részben megbízhatatlanoknak minősítették, s így a munkásszázadokba lettek beosztva”.¹⁴⁵

Május 20-án a Debreceni Körletparancsnokság felterjesztéseiből, és a hozzá csatolt, fent közölt jelentésekből megszületett egy összegző osztály előterjesztés. Ebben beszámoltak arról, hogy a képviselő által felhozott adatok „nem felelnek meg a valóságnak”. Nehezebb munkát csakis a munkásszázadokhoz beosztott katonák végeznek, keresztények és zsidók egyaránt. Az osztály külön kiemelte, hogy a „keresztények panasz nélkül végzik a legnehezebb munkákat is”. A zsidók iskolai képzettségének figyelembevételével kapcsolatban kiemelik, hogy „egyrészt elég volt a múltban a sok zsidó írnokból”, másrészt a munkásszázadokban nem lehetnek tekintettel az iskolai képzettségre, hiszen „ez ellentétben állana a megbízhatatlan elemekkel megkövetelendő egyforma bánásmóddal”. A kimenő tekintetében hozzátették, hogy a zsidó legénység „faji ünnepén” kivétel nélkül nyolc nap szabadságon volt, szemben a keresztényekkel, akiknek csak egy-egy része szokott kimenőt kapni, akkor is rendszerint kevesebb időre. Ruházat tekintetében szintén a legénység többi tagjával egyenlő elbánásban részesülnek, azonban az egyik jelentésből azt a következtetést vonták le, hogy a „*zsidók talán szándékosan vesznek magukra rongyos ruhát, hogy a hadsereg tekintélyét ez által is rontsák, s hogy illusztrálják, miszerint a zsidókkal a hadsereg mostohán bánik el*”. Zárójelben megjegyezték, hogy ez „a múltak után egész természetesnek volna tekinthető”. A jelentés szerint a zsidók – éppúgy, mint a keresztények – havonta fürödhetnek, rühességet és tetvességet pedig csak az újonnan bevonulóknál tapasztaltak. Felrötták, hogy a zsidó hitközség titkárának a „*zsidók rituális szabadságolása helyett inkább arra lehetne gondja, hogy a zsidók ne rühesen és tetvesen vonuljanak be a hadsereghez*”. Az osztály egyébként azt vélelmezte, hogy a képviselő a zsidó hitközség titkárától nyerhette az információit. A hasonló esetek elkerülése végett az osztály javasolta, hogy tájékoztassák a munkásosztág parancsnokságokat, hogy „utasítsák rendre” az ilyen „prepotens zsidókat”, számukra további felvilágosítást ne adjanak, és az előforduló esetekről az előjáró parancsnokságoknak haladéktalanul tegyenek jelentést. Végül az osztály leszögezte: „*Általában régi tapasztalat szerint megállapítható, hogy a zsidók a velük követett bánásmóddal sohasem voltak megelégedve s szeretnének maguknak, mint ez esetben is, kivételes helyzetet teremteni*”.¹⁴⁶

¹⁴⁵ HL, HM, 1921.eln.1./15577. 5142/eln.1.a. 1921.

¹⁴⁶ HL, HM, 1921.eln.1./15577.

Az osztály előterjesztése hűen tükrözi a kor antiszemita közhangulatát.¹⁴⁷ Az első világháború és a Tanácsköztársaság bukása után a zsidókra, mint kollektív megbízhatatlanokra tekintettek. Egy visszaemlékezés szerint a zsidóság ezidőben gyakran érezhette úgy, hogy „*egyes zsidók bűnei miatt, az egész zsidóságot a vádlottak padjára ültették*”.¹⁴⁸

¹⁴⁷ E közhangulat kialakulásáról és az ehhez vezető útról Bihari Péter és Gyurgyák János műve szolgálhat adalékkal. Bihari, 2008; Gyurgyák, 2001.

¹⁴⁸ Simon, 1919: 8.

VI. A BUDAPESTI MUNKÁS TARTALÉK SZÁZAD ÉS A MENEKÜLT MUNKÁSSZÁZAD

A munkaszolgálat kifejezés használatának problematikáját már a második fejezetben ismerttettem. Ezt azzal egészítem ki, hogy a munkaszolgálat egymástól különböző megjelenési formáit fogalmilag nem határolták el maradéktalanul, amely téves következtetésekre adhatott okot. 1920-ban ugyanez a jelenség a „munkásszázad” kifejezés használatában öltött testet.

Június 20-án feloszlatták a budapesti csendőrtartalék alakulatokat.¹⁴⁹ Július 6-án, a budapesti katonai városparancsnok a körletparancsnoknak címzett jelentésében kijelentette, hogy mivel a feloszlott csendőrtartalék-alakulatok legénységének átvétele a M. Kir. Államrendőrség állományába nem várható, így a munkanélküliség enyhítése, a megélhetés ellehetetlenüléséből fakadó elégedetlenkedések és a közveszélyes munkakerülések elkerülése miatt „katonai munkás osztagokat” szükséges szervezni.¹⁵⁰ A budapesti körletparancsnok egyetértett a beadvánnyal, és a csendőrtartalék legénységének polgári életbe történő zökkenőmentes „átvezetésének” reményében július 7-én a beadványt felterjesztette.¹⁵¹ Négy nappal később, július 11-én pedig már meg is született a „budapesti munkás tartalék századok” felállításáról szóló rendelet.¹⁵² Ennek végén magyarázatot kapunk a gyors átfutási időre: megjegyezték, hogy a részletek előzetes megbeszélése az érdekelt osztályokkal a sürgősségre való tekintettel egyszerűen elmaradt. A 13. hadbírói osztály ugyanakkor változtatási javaslatokkal élt. Az egyik ilyen kifogás fogalmi volt, a rendelet ugyanis csupán egyetlen egyszer, a hivatalos elnevezés feltüntetésekor használta a „munkás tartalék század” megnevezést, a többi tizenegy alkalommal a „munkásszázad” kitéltet használta. *„Márpedig az utóbbi kifejezeten a »politikailag megbízhatatlanokkal« szemben való elbánásra vonatkozik, s így a kétféle alakulatnak a gyakorlatban, s jelesül a közhasználatban való összetévesztése már csak erkölcsi okokból sem kívánatos, nem is szólva arról, hogy a 21172./eln.6.-1919.sz. rendeletben a munkásalakulatok tagjaival szemben bizonyos szigorú fellépés joga, s jelesül a kat. öröklet megillető fegyverhasználati jog engedtetett meg, amelyről a 70904./eln.1.-1920.sz. rendelet alapján alakuló századok tagjaival szemben szó sem lehet”*¹⁵³ – szövege az osztály véleménye.

Kifejtették, hogy „a »munkás tartalék század« teljes elnevezés a gyakorlatban épp oly kevésbé fog használtatni, mint a szóban forgó rendeletben, [...] mivel a »tartalék« szó a

¹⁴⁹ HL, HM, 1920.eln.1./1559. 65521/el.1.

¹⁵⁰ HL, HM, 1920.eln.1./1559. 1754. sz./váp.fön.A.1920.

¹⁵¹ HL, HM, 1920.eln.1./1559. 70904/el.1.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ HL, HM, 1920.eln.1./1559. jelzet nélkül.

legkevésbé sem alkalmas arra, hogy a kétféle munkásszázad közti különbséget jellegzetesen feltüntesse”.¹⁵⁴ A 13. osztály ezen meglátásai alapján ez ügyben mindenképpen szükségesnek tartotta, hogy kiadjanak egy kiegészítő rendelkezést.¹⁵⁵

Ha csak pár szóval is, de mindenképpen szükséges megemlíteni az ún. „menekült munkásszázadok” intézményét is. A kérdéses intézményt 1920. június 5-én kiadott 66583/el.n.1. 1920. sz. rendelet alapján hozták létre, és az 1921. április 11-én kiadott 7332/el.n.1. 1921. sz. rendelettel szüntették meg. A létrehozás oka, hasonlóan a budapesti tartalékos munkásszázadokhoz, minden bizonnyal itt is a munkanélküliség enyhítésére vezethető vissza. Az egyes demarkációs vonalak mögül érkező, többnyire magyar származású menekültekből álló munkásszázadok állományának létszáma megszüntetésükkor 163 fő volt. A felosztatott „menekült munkásszázad” legénységének egy részét a születési évfolyam figyelembevételével, az alkalmasság megvizsgálása után, katonai szolgálatra osztották be, míg a többieket önkéntes belépésre ösztönözték. Azokat, akik nem kívántak önkéntesen a hadsereghez csatlakozni, elbocsátották a munkásszázadok kötelékéből, polgári életben való elhelyezkedésük elősegítésére pedig a Menekültügyi Hivatalhoz irányították őket. Az a tény, hogy ezt az intézményt is munkásszázadnak nevezték el, a gyakorlatban a menekült előtag ellenére is félreértésre adhatott okot. Erre példa, hogy a szegedi századparancsnokság egy ízben saját bevallása szerint „téves fölfogáson volt”, hiszen egy névjegyzéket előbb a politikailag megbízhatatlanokból álló munkásszázadról készített el, pedig a rendeletben a „menekült munkásszázad” névsorának összeállítása volt előírva.¹⁵⁶ Érdekesség, hogy egy nagy közérdeklődésre számot tartó esemény¹⁵⁷ kapcsán előtérbe kerültek a menekült munkásszázadok, ám a híradásban a szabályszerű munkásszázad elnevezést egyszer sem használták, helyette a szervezetet munkásosztag megnevezéssel illették.

Látható, hogy a budapesti munkás tartalék század és a menekült munkásszázad tagjait semmilyen hátrányos megkülönböztetés nem érte, a jogalkotó szándéka ennél az intézménynél

¹⁵⁴ HL, HM, 1920.el.n.1./1559. jelzet nélkül.

¹⁵⁵ Az osztály véleményét egy „F. őrgy.” nevű személy széljegyzetekkel látta el. Véleménye a kiegészítő rendelkezés kiadásáról: „Kicsinyes, nem szükséges. A kiadvány csakis a tart. munk. szzdra vonatkozik, félreértésre nem adhat okot. Azért az egy-két esetért, amely esetleg bírósági eljárást vonna maga után, nem érdemes annyi munkát és papírt pazarolni”

¹⁵⁶ HL, HM, 1921.el.n.1./14000.

¹⁵⁷ Az „Ehmann-telepen” miközben a Nemzeti Hadsereg Babarczy különítményeseit akarta felszámolni, az ugyanott elszállásolt menekült munkásszázad hat tagja életét vesztette. A hat áldozatot a katonai városparancsnokság teljes katonai pompával temette el. *Magyarország*, 1920. november 17.

nem a büntető, fegyelmező és ellenőrző tevékenység megvalósítása, hanem a munkanélküliség enyhítése és az érintett személyek megélhetésének elősegítése volt.

VII. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban az 1919 és 1921 között létrejött honvédelmi szervezetrendszer részét képező munkásalakulatokat vizsgáltam. Kutatásaim alapján alapvetően két irányvonalat különböztettem meg. Az első a budapesti munkás tartalék századot és a menekült munkásszázadokat foglalja magában. Ezen formák megszületését a munkanélküliség, és az ebből fakadó esetleges elégedetlenségek megszüntetése ösztönözte. Az itt szolgálatot teljesítő személyek hasonló elbánásban részesültek, mint a tényleges fegyveres szolgálatot teljesítő legénységi állományú honvédek. A második típusba a dolgozatom szempontjából relevánsabb formák, a politikailag vagy egyéb okból megbízhatatlannak minősített személyekből létrehozott munkásosztagok és munkásszázadok tartoznak. E munkásalakulatokban az ellenforradalmi rendszer által, a Tanácsköztársaságban elkövetett valós vagy vélt cselekedeteik miatt veszélyesnek, megbízhatatlannak minősített személyek végeztek fizikai munkát. Ilyen személyeknek főszabály szerint a „vörös érzelműek”, kommunisták és a zsidók minősültek. Bár az internálási eljárás lefolytatása hivatalosan a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, 1919 végén, 1920 elején egyes katonai szervek is folytattak hasonló eljárásokat.¹⁵⁸ Ferdinandy igazságügyi miniszter szerint az ilyen, és az ezekhez hasonló katonai szervek, sokszor „igen önkényesen avatkoztak be a jogszolgáltatás menetébe”.¹⁵⁹

Az első munkásalakulatok, amelyeket központilag szabályozva, rendelettel hoztak létre, a hajmáskéri internáltakból felállított katonai internált munkásosztagok voltak. Ezen munkásosztagok fegyelmileg és alkalmazás szempontjából a Fővezérséghez, míg ellátás és büntetőjogi szempontból a Belügyminisztériumhoz tartoztak. E munkásalakulatoknál is megfigyelhető volt a katonai és belügyi hatáskörök dualitása. Érdeemes megemlíti, hogy a szóban forgó rendelet hogyan lett átültetve a gyakorlatba. Természetesen az érintettek rendkívül negatív módon emlékeztek meg internálásuk körülményeiről. A Hajmáskérre internáltak mindennapjai szempontjából sokatmondó lehet, hogy magukat úgy jellemezte egy internált, mint „munkára hajtott rabszolga-hadat”.¹⁶⁰ Kőhalmi emlékei szerint az internálótáborba a „fogoly még jóformán meg sem érkezett, már munkára hajtották”.¹⁶¹ Ilyen katonai internált munkásosztagok 1920. április 1-ig, a Fővezérség megszűnéséig fennállhattak. 1920. április 2-án, a Székesfehérvári

¹⁵⁸ Pataki, 1973: 138.

¹⁵⁹ MNL OL, W 12 minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1920. március 15.

¹⁶⁰ Egy Internált, 1920: 11.

¹⁶¹ Uo. 28.

Körletparancsnokság által kiadott – e tanulmányban is közölt – felterjesztésből kiindulva akár ezen időpont után is működhettek, majd folyamatosan beleolvadhattak az 1920. január 23-án, a 21172/el.n.6. 1919. számú rendelet által létrehozott munkásszázadok állományába. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy ideig párhuzamosan két munkaszolgálatos forma is működött párhuzamosan: egy a Fővezérség, egy pedig a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alatt.

A szóban forgó 21172/el.n.6. 1919. számmal létrehozott politikailag megbízhatatlan katonakötelesekből szervezett munkásosztagok és munkásszázadok már teljes egészében a Honvédelmi Minisztérium fennhatósága alá kerültek. Megfigyelhető, hogy a rendelet már olyan garanciákat tartalmazott, amelyek „humánusabbak” voltak a korábbiakhoz képest. Erre példa a katonai illeték és ruházati pótdíj folyósítása, illetve, a munkásalakulatok elhelyezésének nem volt szabad az internálás jellegével bírnia. Tovább árnyalja az összképet, ha megemlítjük a kimenők alkalmait. Míg a Sándor Pál országgyűlési képviselő miatt lefolytatott vizsgálat anyagából kiderült, hogy a munkásszázadok mind a keresztény, mind a zsidó legénysége egyaránt esetenként többnapos kimenőt is kaphatott, addig ez Kőhalmi visszaemlékezése szerint a „katonai internált munkásosztagoknál” elképzelhetetlen volt.¹⁶²

A munkásosztagokat és munkásszázadokat 1921. július 10-ig kellett felosztatni, míg az ezt követően felállításra került fegyelmező osztagokat – amelyekre még enyhébb bánásmód volt jellemző – egy 1921. november 11-én kelt rendelettel szüntették meg.

A tanulmány bevezetőjében felállított hipotézis, miszerint a második világháborús munkaszolgálat legfőbb tartalmi ismérvei már 1919-ben megjelentek, igazolást nyert. A második világháború derekán a rendszer visszakanyarodott az 1919. őszi-téli munkaszolgálatos jogfelfogásához, azaz széleskörű diszkriminációt alkalmazott a politikai kurzus rendszeridegennek minősített elemeivel szemben. A munkaszolgálatra kötelezett személyek „jogfosztásának jogi megfogalmazása”¹⁶³ a párhuzamba állított időszakokban tetten érhető. Dokumentumok sora bizonyítja egyes állampolgárok (jellemzően baloldaliak és zsidók) hátrányos megkülönböztetését, a magyar lakosság többi részétől eltérő negatív bánásmódot. A jogszabályi környezet által biztosított büntető jelleg a hatalom megtorló eszközévé vált. A

¹⁶² „»Ki beszélget? Hangot ne halljak, az anyád istenit!« (...) A pályaudvaron látni őket megint, nagy fahasáb – és két darab is – mindegyik vállon és szomorúan intenek el közeledőt, szólani akarót, rokont, testvért, – nem szabad!” Uo. 11.

¹⁶³ Szita, 1989: 5.

munkásalakulatok – amelyek gyakorlatilag büntető alakulatok is voltak – megoldották a politikailag megbízhatatlan személyek szigorú fegyelem alatt tartását és ellenőrzését.

Azonban fontos különbségként meg kell említeni, hogy 1919–20-ban nem kellett, sőt nem is lehetett teljes sorkötelezettségen alapuló hadsereget fenntartani, a munkaszolgálat létrehozásának tehát elsősorban nem honvédelmi, hanem rendészeti okai voltak. Rendkívül lényeges eltérés továbbá, hogy a 21172/el.6. 1919. számú rendeletet követően, fokozatosan lehetőség nyílt a munkásalakulatokból átkerülni a fegyveres állományba, míg a második világháború során a munkaszolgálatosok megfosztott fegyverviselési jogával kapcsolatban a jogalkotó soha nem élt *in integrum restitutionoval*.

VIII. FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HM HIM, Hadtörténelmi Levéltár (HL)

I.31. M. kir. Honvédelmi Minisztérium (HM)

1920.eln.1./1559.
1921.eln.1./13387.
1921.eln.1./14000.
1921.eln.1./15577.

I.89. M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke (Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege) (VKF)
B/155. mikrofilmdoboz

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 148 Belügyminisztérium elnöki iratai

K-148-1920/19-6120.

W 12 Miniszterelnökségi Levéltár - Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27) - digitális másolatok

1920. március 15.
1921. február 8.

TÖRVÉNYEK, RENDELETEK, EGYÉB JOGFORRÁSOK

1912. évi LXIII. tc. „a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről”

1920. évi I. tc. „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről”

1920. évi II. tc. „nagybányai Horthy Miklós úrnak kormányzóvá történt megválasztásáról”

1921. évi XXXIII. tc. „az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről”

1921. évi XLIX. tc. „a m. kir. honvédségről”

RENDELETEK

Rendelet Ő. cs. k. Főhercegségétől Magyarország hadi és polgári kormányzójától 1854-ki május 26-ról, 9068. sz. a. „a természetbeni közmunkaerők álladalmi és országutakra fordításának módja iránt”. Magyarországot illető Országos Kormánylap, 1854. Évfolyam, Második rész, VIII. darab, 12. szám.

33483. Eln. Mg.–1918. „Katonai munkásosztagok alakítása tárgyában”. Budapesti Közlöny, 1. szám, 1919. január 1., 4–5.

40/1919. 1. sz. Hüm.. „Magyar Nemzeti Hadsereg megszervezése”. Hetés – Morva, 1968: 57–60.

91383/1919. BM. „Az állam biztonságára vagy a közrendre és közbiztonságra veszélyes, aggályos és gyanús, valamint gazdasági okokból káros egyének őrizetbe vétele”. Belügyi Közlöny 1919, 56. szám, 1588–1589.

2938/III.a. 1919. „A politikai internáltakból alakítandó katonai internált munkásosztagok felállításáról”. HL, I.89. VKF. B/155. mikrofilmdoboz

21172/el.n.6. 1919. „A katonai munkás osztagok és munkás századok felállításáról”. HL, HM, 1920. el.n.1./1559.

45801/el.n. 1920. „A magyar minisztérium katonai ügyek vezetésére hivatott tagjának megjelöléséről és a magyar hadsereg elnevezéséről”. Magyarországi Rendeletek Tára, 1920, 868–869.

66583/el.n.1. 1920. „A menekült munkás századok felállításáról”. HL, HM, 1921.el.n.1./14000.

70904/el.n.1. 1920. „A budapesti munkás tartalék század felállításáról”. HL, HM, 1920.el.n.1./1559.

13387/el.n.1. 1921. „Fegyelmező osztagok létrehozásáról”. HL, HM, 1921.el.n.1./13387.

29962/el.n.1. 1921. „Fegyelmező osztagok megszüntetéséről”. HL, HM, 1921.el.n.1./13387.

7332/el.n.1. 1921. „A menekült munkás századok leszerelése”. HL, HM, 1921.el.n.1./14000.

13363/1921. BM. „Politikailag megbízhatatlan kommunista gyanús katonai egyének internálása”. HL, HM, 1921.el.n.1./13387.

EGYÉB JOGFORRÁSOK

257/III.a. 1919. utasítás „Sorozásra és behívásra intézkedések tárgyában”. HL, I.89. VKF. B/155. mikrofilmdoboz

TÖRVÉNYJAVASLATOK:

73670. szám eln.1.b.–1920. „Törvényjavaslat a m. kir. nemzeti hadsereg létszámának ideiglenes fenntartásáról”. MNL OL K-148-1920/19-6120.

ORSZÁGGYŰLÉSI IROMÁNYOK, NAPLÓK

Nemzetgyűlési napló, Negyedik kötet, 1920, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 69. ülés, 1920. július 22.

Nemzetgyűlési napló, Negyedik kötet, 1920, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 70. ülés, 1920. július 23.

Nemzetgyűlési napló, Negyedik kötet, 1920, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 74. ülés, 1920. július 31.

HIVATALOS KÖZLÖNYÖK

Belügyi Közlöny, 1919.
Belügyi Közlöny, 56. sz., 1919. december 14.

Budapesti Közlöny, 1919.
Budapesti Közlöny, 1. sz., 1919. január 1.

Magyarországi Rendeletkötet Tára, 1920.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 1920.
Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 6. sz., 1920. február 5.

SAJTÓ

Népszava, 1916.
Népszava, október 22.

Magyarország, 1920.
Magyarország, július 24.
Magyarország, november 17.

Pesti Napló, 1920.
Pesti Napló, július 22.

SZAKIRODALOM

Bartha, 2010.
Bartha Ákos: Magyarország első Nemzeti Munkatábora – a sárospataki diákok útépítése. *Sárospataki Füzetek* 2010/4. 59–81.

Bihari, 2008.

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

Bonhardt, 1994.

Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazatelepítése az I. világháború után. *Hadtörténelmi Közlemények* 1994/3. 19–56.

Bonhardt, 2005.

Bonhardt Attila: Munkaszolgálat a Honvédségben. In: Ravasz István (Szerk.): *...és újfent hadiidők! avagy: A „boldog békeidők” nem térnek vissza, 1939–1945*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2005. 252–255.

Bödök, 2014.

Bödök Gergely: Kegyelmes urak a Gyűjtőfogházban. *Múltunk* 2014/4. 151–181. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/bodok_14_4.pdf (Letöltés: 2018. október 21.)

Braham, 1977.

Braham, Randolph L.: *The Hungarian Labor Service System 1939–1945*. New York, Columbia University Press, 1977.

Csósz, 2015.

Csósz László: A magyarországi háborús munkaszolgálat eredete és nemzetközi összefüggései. In: Braham, Randolph L. és Kovács András (Szerk.): *A Holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2015. 113–147.

Dely, 2010.

Dely Ferenc: *Honvágyas gyötrelmek, Csót-tábor 1915–1923*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010.

Dombrády, 2012.

Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012.

Egy Internált, 1920.

Egy Internált: *Hajmáskér*. Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1920.

Földesi, 2005.

Földesi Ferenc: *A magyar területi katonai igazgatási rendszer fejlődéstörténete 1920-tól a jelenlegi szervezeti rendszer kialakulásáig, valamint egy lehetséges szervezeti felépítése*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola, PhD értekezés, Veszprém, 2004. http://193.224.76.2/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2005/foldesi_ferenc.pdf (Letöltés: 2018. október 21.)

Gazsi, 1972.

Gazsi József: Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919–1945. *Hadtörténelmi Közlemények* 1972/3. 505–543.

Gergely, 1986.

Gergely Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia (1919–1944). *Társadalmi Szemle* 1986/2. 81–93.

Gyurgyák, 2001.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Helgert, 2003.

Helgert Imre: *Budapesti Városparancsnokság 1918–1941*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Doktori (PhD) értekezés, 2003. http://uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2003/helgert_imre.pdf (Letöltés: 2018. október 21.)

Hetés – Morva, 1968.

Hetés Tibor – Morva Tamásné: *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919–1938*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1968.

Hilscher, 1933.

Hilscher Rezső: *A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat*. Budapest, Sárkány Nyomda Részvénytársaság, 1933.

Horthy, 2011.

Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2011.

Jacobi, 1938.

Jacobi Ágost: *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*. Budapest, Közlekedési Nyomda K.F.T. Kiadása, 1938.

Karsai, 1962.

Karsai Elek (szerk. és bev. tanulmány): „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I. kötet. 1939. március–1942. május*. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása, 1962.

Kovács, 2012.

Kovács Tamás: Az internálás, mint rendészeti válasz állambiztonsági és államrendészeti kihívásokra 1919–1945 között. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XIII*. Pécs, 2012. 431–442. <http://www.pecshor.hu/periodika/XIII/kovacst.pdf> (Letöltés: 2018. október 21.)

Makóné, 2010.

Makóné Buzás Eleonóra: A zalaegerszegi internálótábor 1916–1924. In: Molnár András (Szerk.): *Egerszegi történeti tanulmányok*, Zalaegerszeg, Millecentenáriumi Közalapítvány, 2010. 174–223.

Nemes, 1953.

Nemes Dezső: *Az ellenforradalom batalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1953.

Paál, 1919.

Paál Jób: *A száznapos szegedi kormány. Az ellenforradalom története*. Budapest, Biró Miklós Könyvnyomdai Műintézete, 1919.

Pataki, 1973.

Pataki István: *Az ellenforradalom hadserege 1919–1921*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1973.

Perneki, 1983.

Perneki Mihály (Szerk.): *Sbvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

Pölöskei, 1977.

Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.

Rácz, 1977.

Rácz István: *Csót, Hajmáskér, Zalaegerszeg. Adalékok a csóti leszerelő, a hajmáskéri és a zalaegerszegi internálótáborok történetéhez 1919–1923*. Pápa, Csót Községi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1977.

Romsics, 2017.

Romsics Ignác: *A Horthy-korszak*. [Budapest], Helikon Kiadó, 2017.

Rudnyánszky, 1964.

Rudnyánszky Endre: Képeskönyv Horthyországról. In: Markovits Györgyi (Szerk.): *Magyar Pokol. A magyarországi fehérterror betiltott és üldözött kiadványok tükrében*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1964, 18–23.

Schütz, 1929.

Schütz Antal (Szerk.): *Probászka Ottokár összegyűjtött munkái*. XXV. kötet, Budapest, Sion hegyén, Szent István Társulat Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1929.

Simon, 1919.

Simon Lajos: *Hova vezet a zsidók útja?* Budapest, Jövők Kiadása, 1919.

Számvéber, 2013.

Számvéber Norbert: A Horthy-korszak hadserege 1919–1945. In: Hermann Róbert (Szerk.): *Kis Magyar Hadtörténet*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2013. 183–206.

Szécsényi, 2016.

Szécsényi András: *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2016.

Szécsényi, 2014.

Szécsényi András: Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról. *Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata* 2014/3. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_3_szeccsenyi.pdf (Letöltés: 2018. október 21.)

Szita, 1989.

Szita Szabolcs: *Halálérőd*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989.

Tharnói, 1940.

Tharnói Tarnói László: *Katonai munkásszázadok. Közérdekű munkaszolgálat és honvédelmi munkakötelezettség*. Budapest, Spatz Henrik Nyomása, 1940.

Tharnói, 1939.

Tharnói Tarnói László: *Magyar Munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Centrum Nyomda, 1939.

Varga, 2014.

Varga Adrienn Lilla: *Adalékok vitéz Nagy Pál gyalogsági tábornok életútjához*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szakdolgozat, 2014. http://www.academia.edu/18800045/ADAL%C3%89KOK_VIT%C3%89Z_NAGY_P%C3%81L_GYALOGS%C3%81GI_T%C3%81BORNOK_%C3%89LET%C3%9A_TJ%C3%81HOZ (Letöltés: 2018. október 21.)

Varga, 2015.

Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2015.

Vargyai, 1971.

Vargyai Gyula: *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

Vidor, 1921.

Vidor Gyula (Szerk.): *Nemzetgyűlési Almanach 1920-1922*. Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, 1921.